

Silvo Fatur

ZGODBA O TIGRU

**V zahvalo in spomin primorskih rodoljubov
ob 80-letnici organizacije TIGR primorske**

*Društvo za negovanje rodoljubnih tradicij
organizacije TIGR primorske*

naslovnica

Narodni dom požgan 13. julija 1920

Tisk knjige so podprli

**Ustanova Franc Rozman Stane
Mestna občina Nova Gorica
PRIMORJE D.D. Ajdovščina**

1927 - 2007

**Organizacija TIGR Primorske
je bila ustanovljena 8. septembra 1927 na Nanosu**

**Društvo za negovanje rodoljubnih tradicij TIGR Primorske
je bilo ustanovljeno 21. maja 1994 v Postojni**

Silvo Fatur

ZGODBA O TIGRU

***Ob 80-tem rojstnem dnevu istoimenskega
primorskega narodnoosvobodilnega gibanja***

Koper, september 2007

Silvo Fatur

Zgodba o TIGRu

Založilo in izdalo

Društvo za negovanje rodoljubnih tradicij
Organizacije TIGR Primorske

Za založnika

Predsednik Društva Marjan Bevk

Uredil

Lucijan Pelicon

Fotografije

Arhiv društva TIGR Primorske
in last članov Društva TIGR

Naslovnica

a-media d.o.o. Šempeter pri Novi Gorici

Oblikovanje in prelom

Martin Stražar

Tisk

Tiskarna Stražar Koper
September 2007

Naklada: 1500 izvodov

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.4-15)''1918/1945''
329.73(450.36=163.6)(091)

FATUR, Silvo

Zgodba o TIGRu : ob 80-tem rojstnem dnevu istoimenskega,
vseprimorskega narodnoobrambnega gibanja / Silvo Fatur ;
[fotografije arhiv društva TIGR Primorske]. - Škofije : Društvo za
negovanje rodoljubnih tradicij organizacije TIGR Primorske, 2007

ISBN 978-961-91131-3-4

234592512

VSEBINA

Marjan Bevk: ZAKAJ ZGODBA O TIGRU	8
Boris Pahor: Uvod – BIL JE UPOR DUHA	10
Silvo Fatur: ZGODBA O TIGRU	13
Lucijan Pelicon: O DRUŠTVU IN NJEGOVEM NASTANKU	71
Spominska obeležja domoljubom in tigrovcem	73
Dosedanje knjižne publikacije s tigrovsko tematiko	99
O avtorju	103

ZAKAJ ZGODBA O TIGRU

Zato, ker TIGR je bil; ker TIGR se je zgodil. Naj nam bo to prav ali ne. Zgodba o TIGR-u je najveličastnejša zgodba o Primorski, je človeško najgloblje pričevanje o Primorcih. TIGR je najžlahtnejši pričevalc neuničljive volje malega naroda, ko se znajde v okrutnih krempljih in uničevalnem ognju večjega naroda, obsedenega z idejo o nadnarodu. TIGR je Primorska, TIGR so Primorci.

Ko sem letos spomladi prevzel mesto predsednika društva TIGR za negovanje rodoljubnih tradicij organizacije TIGR, se nisem zavedal, v kakšnem pomembnem letu spomina na organizacijo TIGR stopam na to mesto. Nekega dne pa mi je letnica 1927, izpisana v glavi dokumenta društva, dobesedno skočila v oči. Leta 1927 v septembru na Nanosu, sveti gori Primorcev. 2007 v septembru: Primorska praznuje 60-letnico priključitve k matični domovini. Spoštljiv jubilej konca veličastnega boja primorskega ljudstva. 1947 v septembru: del Primorske se je končno združil z matičnim narodom. Sanje so se uresničile. Sanje, porojene in napojene z uporom primorskega prebivalstva, ki se je začel vsaj dvajset let pred splošnim slovenskim uporom proti okupatorju v II. svetovni vojni. In TIGR je bil vlečni konj in idejni voditelj primorskega upora v času, ko se je Evropa še dobrikala fašističnemu režimu ali brezbrizno opazovala, kako je mali del malega, a ponosnega naroda izginjal v genocidnem divjanju fašističnih hord. In sem se vprašal, koliko sploh vemo o TIGR-u, razen nespametnih obsodb, da so bili teroristi in da so bili zamolčani; in tega, da so skoraj vsi šli v partizane... Kaj pa je resnična zgodba o TIGRU, kje se je začela, iz česa se je rodila, kdo jo je gojil, v kaj se je razvila, kakšna je bila njena zmagovita pot... o tem vemo le malo. Da, mogoče to ve nekaj zgodovinarjev, strokovnjakov. A TIGR se je rodil iz ljudi, deloval za ljudi, in prav je, da ljudem to zgodbo tudi pripovedujemo. Predvsem mladim, da se zavejo korenin primorskega narodnega ponosa.

2007 v septembru je minilo osemdeset let od tega, ko se je na Nanosu zbralo nekaj rodoljubnih primorskih mož, predstavnikov prosvetnih, kulturnih in mladinskih organizacij in so se odločili, da bodo združili sile, da ne bodo prepustili Primorske umiranju, da se bodo uprli, organizirali mrežo skrivnih tečajev slovenskega jezika, skrivne slovenske šole, razdeljevali prepovedane slovenske knjige med ljudi. Ilegalni organizaciji so nadeli ime TIGR in odločno zapisali: SMRT FAŠIZMU; parolo, ki je postala simbolna parola boja proti fašizmu v vsej Evropi. TIGR je bil prva protifašistična organizacija v Evropi, TIGR je prvi zapisal v svoj program željo primorskega ljudstva po priključitvi k matični domovini, TIGR je dal prve žrtve boja proti fašizmu, TIGR je bil akter prvega oboroženega spopada s fašisti po okupaciji slovenskega ozemlja in v tem spopadu tudi izgubil svojega akcijskega voditelja Danila Zelena. TIGR je zbiral orožje in ustanovil prvo partizansko enoto. TIGR je bil začetnik veličastne vstaje Pri-

morske. A brez enotne volje vsega primorskega prebivalstva tega ne bi zmožel. Zato lahko zapišemo, da je bil TIGR vseprimorsko narodnoobrambno gibanje. Učitelji, duhovniki, kulturniki, intelektualci, kmetje in delavci, vsi so sodelovali v tem gibanju. Primorci niso postavljali vaških straž, ki bi jih varovale pred tigrovci, ampak so jim odpirali skrivna vrata in okna svojih domov in s tem tvegali pogubljenje svojih družin. Primorci so postavljali vaške straže zato, da so opozarjale udeležence skrivnih tečajev slovenskega jezika in kulture pred fašističnimi patroljami. Tečajeve, ki jih je organiziral TIGR. Slovenske knjige, ki so jih tigrovci ilegalno nosili čez mejo iz Slovenije so potovale od hiše do hiše po vsej Primorski. TIGR je bil prva potujoča knjižnica slovenske besede.

Zato je zgodba o TIGR-u zgodba o primorskih ljudeh. Zato je zgodbo o TIGR-u treba pisati, treba jo je pripovedovati mladim, ker zgodba je vez med preteklostjo in sedanjostjo. Zgodba o TIGR-u je ena najbolj skrivnostnih in veličastnih zgodb Primorske. Pišimo jo in pripovedujmo čeprav se mi zdi, da ne bo mogla biti nikdar do konca napisana, ker zgodba o TIGR-u ni zgodba uradne politike in zgodovinskih arhivov, temveč je zgodba upora duha primorskih ljudi.

Zato sem predlagal upravnemu odboru društva TIGR, da bi morali ob tako visokem jubileju kot je 80-letnica naše organizacije izdati tudi knjigo, v kateri bi bili prikazani njen nastanek, razvoj in delo. In zdaj je knjiga tu, pred nami. Zgodba o TIGR-u, za katero smo zaprosili Silva Faturja, da jo pove. In pisatelja Borisa Pahorja, da nas popelje v njeno poslušanje.

Marjan Bevk

BIL JE UPOR DUHA

*A tista sila, da se človek
kljub vsem nasiljem bori za
zmago pravice, ta sila da
človeku pokončno hojo in
odkrit pogled.*

*Srečko Kosovel v
pismu staršem ob
vesti o plenitvi
očetove knjižnice*

Zelo prav je, da proslavimo tako pomembno obletnico primorskega upora s knjižnim pričevanjem o razlogih za njegov nastanek, o njegovi uveljavitvi na slovenski in evropski ravni ter obenem tudi o poskusih njegovega zapostavljanja ali celo njegove odklonitve. Poleg tega, da izpolnjuje te zahtevke, je delo Silva Faturja zelo primerno, ker svoje navajanje zgodovinskega razvoja obogati tudi z asociacijami, kise ujemajo s pripovedjo in jo hkrati žlahtno poživljajo.

Naj kot zgleden primer navedem razpoloženje dveh primorskih osebnosti v slovenski prestolnici ob početju rimske diktature. Gre za pričevanje pisatelja Bogomirja Magajne o Kosovelu: “Je pa nekaj, kar ga je stalno grizlo in trlo – to je usoda naše, tedaj tako težko zaslužnjene primorske zemlje. Menda ni bilo nobenega razgovora med nama, da se ne bi v njem pogovorila o tej zemlji, predvsem o Krasu, ki ga je tako ljubil. Tedaj je bilo v vsaki besedi čutiti njegovo veliko bolečino, iz katere je ustvaril toliko lepih biserov o naši zemlji in naših ljudeh.” Ta povezava s Kosovelom in Magajno, ki je kot pripovednik tudi sam obravnaval tematiko obsojene Primorske, nakazuje širšo solidarnostno razpoloženje naših pesnikov in pisateljev z usodo primorske dežele. Tako Gradnik, Pregelj, Kosmač, Bevk, Budal, Gruden, Rob in drugi. A Kosovel je bil najbližji mladim, ki so ob odpravi mladinskih društev množično iskali način, kako bi izrazili svoje nasprotovanje nastalemu nesprejemljivemu položaju grobega zanikanja identitete naroda in njegovega jezika. Prav v njem so našli spodbudo, kot se kaže v “himni boja” ali v odličnem vabilu “bratje borilci, z mano naprej”. Zato ni presenetljivo, da se prva skupina, v kateri so bazoviški junaki, združuje pod oznako Borba, in da nastane kapilarna uporna organizacija leto dni po Kosovelovi smrti, ko tihotapski pobudniki poskrbijo, da pridejo čez mejo v knjigo zbrane Kosovelove pesmi.

Upor v imenu duha torej, v imenu človečanskih pravic, to je do rabe rodnega jezika, šolanja ob domačih knjigah in združevanja v zvestobi narodni identiteti. Ker pa oblast ne samo te osnovne pravice, ampak s preselitvijo avtohtone skupnosti in uničevanjem njenih posesti ustvarja nekakšno umetno tujerodno prebivalstvo, se prvi odziv izrazi v strastni obliki povračilnih dejanj. Šlo je za napade na objekte, kjer je potekalo raznarodovanje, kot so učilnice in vrtci, ko ni bilo nikogar v njih; a ker je pri eni izmed akcij, na uredništvo fašističnega lista *Il popolo di Trieste*, po naključju ena oseba izgubila življenje, so bili na procesu 1930. leta štirje mladi obsojeni na smrt, drugi pa na trideset, dvajset, petnajst in po vrsti nekaj manj let ječe.

S tem procesom, ob katerem se je zgražala evropska javnost, se zaključi prva faza odzivov, o katerih imamo nadrobno pričevanje v knjigi Vekoslava Špangerja *Bazoviški spomenik*. Na trideset let obsojeni mizarški mojster Španger je leta 1965 moral izdati svojo knjigo v samozaložbi, ker odločujoči forum ni mogel podpreti teksta, v katerem avtor poudarja avtonomnost ilegalcev. Hranilnica in posojilnica na Opčinah je leta 1986 delo založila in izdala ter tako popravila sramoto in z okusno opremljeno knjigo počastila izvirno pričevanje.

Ti Tajni organizaciji *Borba* (Španger navaja kratico TOB) je sledilo desetletje ilegalce, ki je zajela celotno primorsko ozemlje in jo zgodovina označuje kot dobo TIGR-a po začetnicah imen Trst, Istra, Gorica Reka. V resnici je TIGR pričujoč tudi v začetni napadalni ilegali, a ta je vendar nekako drugačna, kot je bilo že omenjeno. No, pomembno je, da organizacija ni bila samo povsod pričujoča, ampak tudi plurivalentna, ker je skrbela za potrditev identitete na številnih področjih: poglavitni so bili ohranjanje jezika, organizacija tajnih sestankov študentov, oskrba s knjigami itd. Politično – vojaški del pa je skrbel za prenos protifašističnega tiska čez mejo (tudi italijanskega), za nabavo orožja za trenutek, ko bi prišlo do pričakovanega spopada, ki bi edini prinesel odrešitev. Ta bolj eksponirani del tigrovcev je v glavnem imel vodstveni kader, tako se je povezal z vojaško oblastjo in z zavezniško tajno službo, ki je podpisala primorske uporniške težnje. Žal sta ob zasedbi Jugoslavije 1941. leta nemška in potem italijanska tajna služba odkrili gosto razpredene vezi tigrovske organizacije, kar je fašistični oblasti prav prišlo, da je lahko v Trstu pripravila drugi makro proces, na katerem je bilo na smrt obsojenih devet oseb, zaradi pomilostitve štirih, pa ustreljenih pet, medtem ko je bilo drugih 65 obsojenih: na dosmrtno ječo štirje, na trideset let triindvajset in tako navzdol. Na zatožni klopi so bili namreč prisotni vsi sloji prebivalstva in osebe različnih nazorov in političnih usmeritev, ki jih je sodišče razdelilo na tri kategorije: na razumnike, na teroriste in komuniste.

Dogodki so se razvijali drugače, kot je bilo predvideno, vendar uporniki so se pridružili osvobodilnemu boju in tako pravzaprav nadaljevali na vsenarodni ravni svoj primorski zgodovinski nastop. Žal pa so namesto priznanja od partijskega vodstva doživeli odklon, ker so komunisti hoteli imeti prvenstvo v protifašističnem boju.

V zvezi s tem uporništvom je nujno omeniti, da se je vzporedno s tigrovci na neki način kapilarno zavzemala za slovensko identiteto slovenska duhovščina, po svojem poklicu zvesta rodnemu jeziku v bogoslužju. Čeprav so ostali brez prave podpore, ko sta morala zapustiti svoja sedeža tako goriški nadškof Sedej kot tudi tržaški škof Fogar, so se slovenski duhovniki zoperstavili ne samo fašistom, ampak tudi Vatikanu in svojim italijanskim tako rekoč sobratom. V ta namen so imeli svojo organizacijo "Zbor svečnikov sv. Pavla" in sodelovali z laiki ter z njimi vodili krščanskosocialno tajno gibanje.

Če po ti zgoščeni obnovi Zgodbe o TIGR-u Silva Faturja ponovim, zakaj je ob proslavljanju jubileja tak prikaz pomemben, potem bi rekel, da predvsem zato, ker pravilno uravnava zgodovinski spomin, ki ga je v dobršni meri prekrila uničevalska strast drugega svetovnega konflikta, medtem ko naj bi se na domačih tleh prava zgodovina pričela s posegom komunistične stranke. Zato je nujno, da so mladi ljudje poučeni o resničnem razvoju in so, kar se tiče Primorske, na tekočem o tem, kaj jo je v 20. stoletju doletelo in kako je kulturna Evropa tako kulturno in ne samo kulturno (bilo je 100.000 slovenskih beguncev) čiščenje prezrla.

Prav gotovo je mladi rod poklican, da gradi prihodnost, vendar se mu ne more očitati, da se vrača v preteklost, če ugotavlja, da povojni demokratični Rim ne samo ni javno obsodil ne obžaloval zločinov Mussolinijevega režima nad našimi dušami in tlesi, ampak praznuje dan spomina s poudarjanjem krivice, ki naj bi mu bila storjena, ko je mirovna konferenca 1947. leta Italiji odvzela Primorsko in Istro.

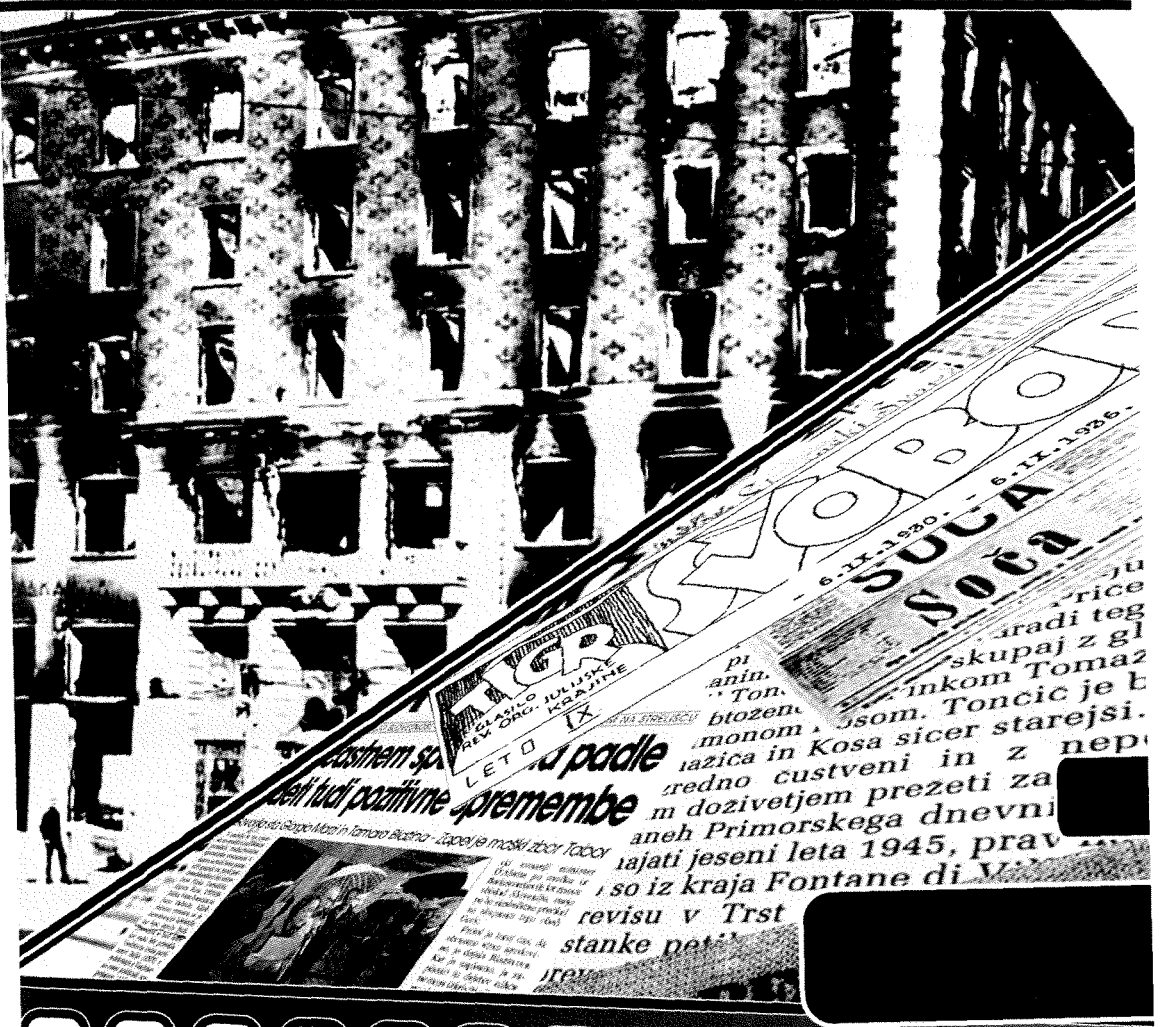
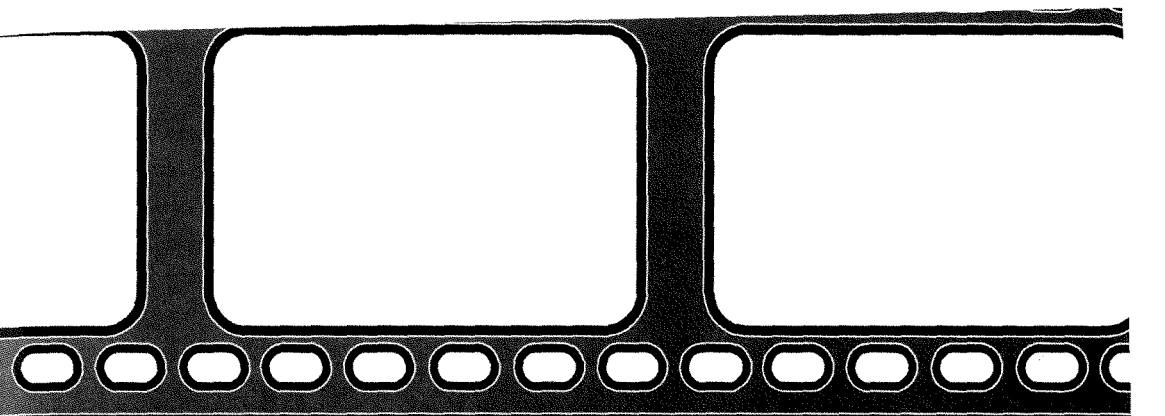
S tem se seveda pušča ob strani vprašanje, kdo je sprožil drugo svetovno vojno in kdo je bil samodržec in okupator; najbolj usodna pa je vsekakor nekakšna splošna sprava v korist države med nekdanjo ekstremno desnico in delom leveice, ki sta jo pred leti potrdila Violante in Fini v Trstu. Med drugim gre v praksi za to, da se fašizem omeni samo mimogrede ali pa se sploh več ne omenja. Zadnji primer, in to na najvišji ravni, je govor predsednika Napolitana, v katerem ni bilo nikakršne omembe zločinov, ki ne zastarajo in ki jih je zakrivil fašizem nad primorskimi ljudmi in ne v tako imenovani "Ljubljanski pokrajini".

Nazadnje je tako pričevanje ob jubileju dragoceno tudi zato, ker je nekakšno dopolnilo izsledkom italijansko-slovenske zgodovinsko-kulturne komisije, ki čakajo na uradno potrditev, na objavo v učbenikih zgodovine in na temeljito javno obravnavo. Saj bi se šele tako z odpravo intelektualnih in mejnih zapornic ustvarilo pravo ozračje za resnično kolegialni nastop v Združeni Evropi.

Boris Pahor

Silvo Fatur

ZGODBA O TIGRU

...ostrem so
...lehi tudi pozitivne
...premembe

...pi
...anin.
...Ton.
...btozen.
...monom,
...jazica in Kosa sicer starejši.
...redno custveni in z nep
...m doizvetjem prezeti za
...aneh Primorskega dnevn
...ajati jeseni leta 1945, prav
...so iz kraja Fontane di V
...revisu v Trst
...stanke net
...jev

TEROR IN ODPOR

Bilo je v začetku jeseni 1927, se pravi pred osemdesetimi leti, ko se je zbralo nekaj pogumnih fantov z različnih koncev okupirane Primorske, tedaj imenovane Venezia Giulia / Julijska krajina; zbrali so se na Nanosu, da bi strnili svoje odporiške sile; izpričano so bili tam: Zorko Jelinčič, Albert Rejec, Jože Dekleva, Dorče Sarđoč, Jože Vadnjal in Andrej Šavli; svojo organizacijo so poimenovali TIGR. T-I-G-R je kratica za prostorska znamenja ozemlja odpora, črke so začetnice imen štirih prisvojenih pokrajin: Trst-Istra-Gorica-Reka, kjer naj bi se gibanje odvijalo. A ime naj bi učinkovalo tudi s simbolno močjo te ljudem znane, silne in napadalne živali. Sicer pa so prej in tudi pozneje gibanju rekli tudi kar Organizacija. A TIGR-ovi narodnoobrambni dejavnosti bi bilo morda najbolje reči gibanje, saj Organizacija kot organizacija, razen povezovanja v trojke in morda še mreže zaupnikov, ni imela kake trdne notranje zgradbe, imela pa je široko in predano, bolj ali manj prikrito podporo ljudi po primorskih vaseh in mestih, od Ilirske Bistrice do Bovca in od Postojne do Gorice in Trsta, in še med primorskimi emigranti v prvi Jugoslaviji (na Hrvaško, kjer je bilo gibanje šibkejše, ta opis seže le tu in tam).

To edinstveno gibanje se je nemara rojevalo že deset let prej, na soški fronti, kjer so slovenski fantje in možje četudi v avstro-ogrskih uniformah krvaveli in mnogi izkrvaveli, ko so se zagrizeno borili za vsako ped zemlje, za vsak kamen na Krasu, čuteč, da branijo tudi domovino, o čemer je ohranjenih veliko pričevanj, posebej prepričljivih v pismih iz pekla na Soči domačim. Najuspešnejši so bili v sedmi soški bitki jeseni 1917. leta, ko so skupaj z vojaki vseh narodnosti tedanjega cesarstva in v sodelovanju z nemškimi četami »tujce, zemlje lačne«, kot je zapisal Simon Gregorčič v svoji preroški pesmi Soči, nagnali v Italijo vse do reke Piave, skoraj do Benetk.

A leta 1918 je stoletno cesarstvo odživel svoj vek in se razsulo. Ljudje so si oddahnili in se prepustili proslavljanju, po naših vaseh so zavihrale slovenske zastave. Primorci so bili prepričani, da so že del nastajajoče Države Srbov, Hrvatov in Slovencev, kasnejše Jugoslavije. Slovenska politika v Ljubljani pa pravzaprav ni vedela, kako in kaj. Če ob severni meji ne bi vzel vajeti v svoje roke drzen in samozavesten slovenski časnik, po duši sicer pesnik, in se s slovenskimi vojaki enakega kova postavil po robu sovražnim silam nemštva – general Rudolf Maister, danes ne bi imeli Maribora, kakor na zahodni meji nimamo Gorice in Trsta. Mar ne bi bilo lahko drugače, če bi tedanja slovenska politika, ki je že itak sklepala pogodbe s slovanskim jugom, tu na zahodni strani prepustila obrambo generalu Borojeviću, ki je bil južni Slovan, Srb, kot vrhovni poveljnik avstro-ogrskih čet na soški fronti pa je vzdržal tri leta kar se da krutih bojov? Mar ne govori za to tudi dejstvo, da je italijansko prodiranje proti Vrhniki in Ljubljani preprečil že skromen oddelek srbske vojske pod poveljstvom neznanega kapetana Švabiča? Vendar je ugibanje, kaj bi bilo, če bi bilo, lahko le ugibanje, ki zgodovinskih dejstev ne more spremeniti, zato se vrnimo k tem dejstvom. In

prvo med njimi je, da so italijanske sile v pozni jeseni 1918 za 25 dolgih let okupirale vso Primorsko. Pod Italijo je tako prišla kar četrtnina celotnega slovenskega naroda, okoli 300.000 ljudi, in tretjina vsega slovenskega etničnega ozemlja.

Razočaranje od štiriletne vojne že itak izmučenih ljudi je bilo veliko. Številni primorski fantje, ki so se ob razsulu bolj ali manj samoiniciativno vključevali v oddelke t. i. narodne straže, so se razočarani razhajali, nekateri pa odšli v boje za severno mejo, v vrste generala Maistra.

Okupacijska oblast se je sprva skušala ljudem približati s priliznjenimi obljubami: na velikih plakatih so v italijanščini in slovenščini obljubljali vse državljanske pravice, predvsem pa še več slovenskih šol, kot jim jih je bila dala bivša država. »Slovenci!« je z velikih plakatov razglašal general Petitti di Roreto, poveljnik osvojenih pokrajin, »italijanski narod, ta veliki narod svobode, vam bo dal enake državljanske pravice kot drugim svojim državljanom ... Preteklo je skoraj stoletje, odkar se Italija bojuje za to svobodo. Zgodovina priča o tem. Slovenci, bodite prepričani, da velika in zmagovita Italija skrbi za svoje državljane znotraj naših meja ne glede na njihovo narodnost.« A hkrati so državljanske pravice novim državljanom že od vsega začetka vidno omejevali, najprej z vpeljavo posebnih potnih dovoljenj, ki so ovirala vsakdanje gibanje ljudi iz kraja v kraj, in celo z ustanovitvijo naglega vojaškega sodišča. Benito Mussolini, vodja nastajajočega italijanskega fašizma, pa je že pred rimsko prisvojitvijo vse oblasti v Pulju zlovesče naročal somišljenikom: »Jadransko morje, ki je naš zaliv, mora za uresničitev sredozemskih sanj priti iz rok nižje, barbarske rase, kakršna je slovanska, v naše!« Le obljubo o več šolah so novi oblastniki v naslednjih letih dejansko uresničevali, to je treba priznati – vendar je treba hkrati vedeti za namen teh na videz civilizacijskih dejanj, ki se je kaj kmalu razkril.

Že čez nekaj mesecev se je začelo načrtno in z leti vse bolj kruto raznarodovanje. Najbolj grozljiv in zlovesč je bil 13. julija 1920 požig slovenskega Narodnega doma sredi Trsta. – Bil je zgrajen kot imenitna in večnamenska palača. Gradili so ga v letih 1901–1904 po načrtih arhitekta Maksa Fabianija. V njem je bila kavarna, živahno stičišče slovenskega kulturnega in poslovnega sveta, in hotelski del. Pod streho pa je sprejel tudi številne slovenske organizacije, med njimi društvi Sokol in Edinost. Postajal je simbol slovenske navzočnosti v mestnem središču, zato pa je toliko bolj bodel v oči italijanske nacionaliste in fašiste. Zato so se barbarsko znesli nad njim, ga razdejali in požgali. – Z otroškimi očmi viden in strašljivo občuten ogenj je kasneje umetniško popisal tržaški slovenski pisatelj Boris Pahor z novelo Kres v pristanu. Ta grozljivi požig je kmalu prerasel v simbol vsega hudega, ki so ga morali pretrpeti primorski ljudje v naslednjih 25 letih. – S pogodbo med Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev ter Kraljevino Italijo, podpisano po sicer trdih diplomatskih pogajanjih v

italijanskem mestecu Rapallo, je bila 12. novembra 1920 vzpostavljena t. i. rapalska meja, ki je na severu potekala po razvodnici med Jadranskim in Črnim morjem, tudi čez vrh samega očaka Triglava, na Postojnskem pa je bila opazno potisnjena proti vzhodu, s čimer si je Italija prisvojila bogate javorniške in snežniške gozdove. S tem podpisom je bila usoda Primorske zapečatenata do sredine 2. svetovne vojne.

Nasilje se je leta 1921 nadaljevalo s požigi delavskih domov v Kopru in Valdoltri, pa s požigom slovenskega narodnega doma pri Sv. Ivanu v Trstu. Podobno v Rojanu in Barkovljah. V Trstu so požgali tiskarno komunističnih glasil Delo in Il Lavoratore (Delavec). Mladi komunisti pa so začeli urejati svoje vrste, da bi se postavili temu terorju v bran.

Na križpotjih so bile vse pogostejše table s čudnimi tujimi imeni krajev. Sledila je prepoved vnašanja in prebiranja slovenskih časopisov z onkraj meje. Najbolj v živo pa je naše ljudi zadela prepoved razobešanja slovenskih zastav, ki so jih že desetletja svobodno izvešali v bivšem cesarstvu. Zato se zdi, da se je prav v tej točki sprožil prvi spontan odpor, ki se je pokazal v posebni ljubezni do slovenskih barv: dekleta so povijala belo-modro-rdeče šopke, tribarvno so zaznamovala svoja oblačila, fantje so isto demonstrirali s kravatami ...

Kljub temu, da so v Rimu še zmeraj vladale demokratično izvoljene vlade, je prišlo do prvih karabinjerskih pretepev (karabinjerji so bili italijanski orožniki), ki se jim je že leta 1920 in 1921 pridružilo zgodnje divjanje tolp porajajočega se fašizma: na svojih zastraševalnih pohodih po primorskih vaseh so z razgrajanjem in pretepanjem sejali čudenje in strah, razganjali so slovenske prireditve in prvi zavedni Slovenci so že morali skusiti ricinusovo olje. Prebivalstvo Marezig v Istri je ob volitvah 1921 skupina koprskih škvadristov, ki je izzivala in žalila, tako razdražila, da so se jim uprli in jih kar s kamenjem nagnali, nakar je prišlo tudi do krvavega obračunavanja in na obeh straneh je bilo po nekaj mrtvih. Sledile so aretacije in obsodbe pred sodiščem v Trstu.

Manj znani kot marežganski pa so osapski dogodki ob istih volitvah. Ker so ljudje že vedeli za nasilnost fašističnih škvader, so hoteli zaščititi demokratično izvedbo glasovanja: na pobudo takratnega osapskega kaplana Franca Malalana in s podporo tamkajšnjega učitelja so se že na predvečer volitev zbrali fantje in možje in na dostopih v vas postavili prave barikade. Eno že na križpotju pod Mačkoljami – ob vhodu v Osapsko dolino so odprli kanal, ki je prečkal cesto in navozili čeznjo še tramovja; podobno tudi na drugi strani pred Gabrovico in Črnim Kalom. Pred samim voliščem pa so pripravili kup za morebitni spopad priročnega kamenja. – Motorizirane in tudi s strelnim orožjem oborožene škvadriste (squdra pomeni vrsta, moštvo), ki so se drugi dan hrupno pripeljali iz Milj, je pričakal organiziran odpor in spopad je bil

neizbežen. Med branilci je padla smrtna žrtev, nekaj ranjencev so s seboj odpeljali tudi umikajoči se napadalci. Domačini pa so vztrajali na barikadah vso noč. Upor je drugi dan zadušila šele redna vojska, ki se je potem razdivjala po vaseh Brega. Karabinjerji pa so polovili in odgnali v zapore nekaj deset ljudi.

Iste pomladi so fašisti v Strunjanu kar z vlaka »parenzane« iz same objestnosti streljali na skupino otrok, ki so se tam igrali, dva ubili in pet ranili.

Junija 1922 je po vaseh v Posočju viharila fašistična »kazenska ekspedicija«, ker da so tamkajšnji ljudje porušili spomenik padlim Italijanom na Krnu, četudi je preiskava dokazala, da je vanj treščila strela. Posebej so se znesli nad spomenikom skladatelja Hrabroslava Volariča v Kobaridu in ga razdejali.

Vseeno so si npr. slovenski župani v postojnskem okraju tisti čas še upali zahtevati odpoklic nacionalistično nastopaškega in razuzdanega visokega uradnika. A nastajajoči obmejni fašizem je šel svojo pot naprej. Že takrat se je začelo načrtno poitalijančevanje imen. Tržaški župan je za svojo občino z odlokom prepovedal celo slovenske nagrobne napise. Surovi pritisk se je stopnjeval, ko je v Rimu fašizem 1922. leta prišel na oblast.

S kraljevim dekretom so bila 23. marca 1923 odpravljena vsa slovenska in hrvaška krajevna imena in zamenjana z italijanskimi. In ni moglo biti drugače, kot da se je vse bolj krepil spontan odpor. Leta 1924 se je to pokazalo na volitvah, ki so bile na zunaj še demokratične, saj so na njih nastopale tudi slovenske liste, a se je izkazalo, da so fašistični predsedniki volilnih komisij pri štetju glasov že počeli, kar se jim je hotelo. V Trstu in Istri so tudi na tak način »zmagovale« italijanske stranke.

Slovenske in hrvaške narodne stranke so vse to videle in spoznale, da morajo svoje sile strniti. Tako je prišlo že poleti 1919 do enotnega Političnega društva Edinost s sedežem v Trstu. A Slovenci ne bi bili Slovenci, če se ne bi že po volitvah 1921 začel med njimi ideološko-politični razdor med liberalno narodnjaško strujo z jedrom v Trstu in krščansko socialno strujo z jedrom v Gorici. Vseeno sta bila na parlamentarnih volitvah 1924 na skupni slovenski listi izvoljena Tržačan Josip Vilfan in Goričan Engelbert Besednjak, na komunistični listi pa še Jože Srebrnič, kmet iz Solkana. Prva dva sta v naslednjih štirih letih odločno nastopala proti raznarodovalnim ukrepom, četudi je bilo vse kot glas vpijočega v puščavi. Na vseh volitvah po letu 1928 pa je bila volivcem itak predložena ena sama – fašistična lista in »odločiti« se je bilo mogoče le za ali proti, »si o no«. Tigrovci so 1929 izvedli široko propagandno akcijo proti udeležbi na takih volitvah, Primorsko so zasuli s tisoči letakov, ki so jih bili ilegalno prinesli iz Jugoslavije, in odmev je bil kljub vsem ljudskim stiskam presenetljivo dober. A kaj ko so potem oblastniki volivce na vse načine priganjali na

volišča, njihove volilne komisije pa so itak počele z izidi, kar se jim je zahotelo. Akcija je zajela vso Primorsko razen Istre, ker so do tja letaki prišli prepozno – bila je svojevrsten preizkus ljudske volje in moči.

Istega leta so začeli z novimi prijemi kar na svojo pest nekateri italijanski učitelji, ki so šolarje s šolsko dokumentacijo lahko samovoljno prekrščevali: Ivan je postal Giovanni, Jože Giuseppe, Srečko Feliks ali Felice, Bojan Alfonso, Božidar Natale ... Fašizem je tako začel še bolj pospešeno uresničevati svoje genocidne načrte. Na osti teh rasističnih načrtov je bila slejkoprej naloga – domorodcem, kot so jih imenovali, se pravi Slovincem (in Hrvatom) vzeti materni jezik.

Mladi so to dojali že zelo kmalu. Na Goriškem so začeli s polilegalno protiakcijo, ki se je na zunaj kazala kot množični tudi večdnevni planinski ali celo božjepotni shodi, dejansko pa je šlo za zgodnje priprave mladih na odpor, podkrepnjene z organiziranimi tečaji za utrjevanje slovenskega jezika in slovenske zavesti. S pravim poletom je bil na špici teh prizadevanj Zorko Jelinčič, ki je 1924 postal tajnik oslabiljene Zveze prosvetnih društev. Poleti 1924 so bile prizorišče takega množičnega shoda Pčičine na Šentviški planoti. Istega leta se je odvijal vseprimorski tečaj slovenščine pri Blažonu na Nanosu, ki se ga je udeležilo več ko 50 mladih; naslednje leto so se ob še večji udeležbi zbrali v vasi Krn, visoko pod goro Krn, ki so ga bili fašisti po čudni logiki prekrstili v Monte Nero / Črna gora, podobno kot je Nanos postal Monte Re / Gora kralj, Kraljeva gora. Svoj »program« so udeleženci motivirali z načelom leto dni prej v severni triglavski steni tragično umrlega alpinista, filozofa in publicista, 24-letnega dr. Klementa Juga in sicer: Do skrajnih skrajnosti ohranjati trdno medsebojno povezanost v prizadevanjih za skupne ideale narodne in socialne svobode! – Na Tržaškem pa so mladi tisti čas začeli združevati svoje moči v gibanju, imenovanem Borba, ki je izdajalo tudi istoimenski ilegalni list.

Nova meja je, kot vse meddržavne meje po svetu, ustvarila priložnosti, ki so se jih s pridom posluževali preprostejši ljudje, tihotapstvo. Začelo se je že prva leta po svetovni vojni na Postojnskem, kjer so bili vanj ujeti predvsem železničarji in številni prebivalci okoliških vasi na obeh straneh meje. Iz Jugoslavije v Italijo so prek Ravbarkomande prenašali tobak, saharin, surovo maslo, meso ... v nasprotno smer pa riž, vino, italijansko svilo ... Kmalu so si ljudje utrli podobne poti tudi na Tolminskem. Domačini, tudi žene in dekleta, so mejo prehajali od Podbrda do Idrije, prek Porezna, Zakojce, Podlanišča, Novakov, Novega Sveta in drugod. Kasneje so med tihotapskim materialom prenašali tudi razna obvestila in različne slovenske tiske.

Načrtno poitalijančevanje šole je trajalo več let. Začelo se je že novembra 1921 z okrožnico, ki je naročala, kako naj se v šoli kar najbolj slovesno počasti in proslavi 650 let prej živeči veliki italijanski pesnik, o katerem je med preprostimi ljudmi le ko-

maj kdo kaj slišal, Dante Alighieri. Potem, v šolskem letu 1922/23, se je potujčevanje nadaljevalo z odlokom, da morajo imeti vse šole dvojezičen napis »Scuola – Šola«, dvojezičen pečat in dvojezične tiskovine. V naslednjem šolskem letu je bilo zapovedano uradno dopisovanje izključno v italijanskem jeziku; vpeljan je bil obvezen pouk italijanščine, in sicer v 2. in 3. razred ljudskih šol, dvakrat tedensko po dve uri, kar je bilo poverjeno posebnemu, zunanjemu italijanskemu učitelju, ki je prihajal iz mesta z učbenikom Primo corso di lingua italiana (po naše Prvi tečaj italijanskega jezika). V šole je začel prihajati uradni list z naslovom La scuola al confine (po naše Šola na meji), za naslednje šolsko leto je bila napovedana zamenjava slovenskih učnih knjig z italijanskimi. – Učiteljem, stebrom kulturno-prosvetne dejavnosti, pa so prepovedovali delo v slovanskih društvih, češ da je to zanje nečastno.

A s šolskim letom 1923/24 je bila z uredbo šolskega ministra Gentileja v vse prve šolske razrede vpeljana italijanščina kot učni jezik, s čimer se je začelo nasilno odpravljjanje slovenske šole na celi črti. Leto za letom se je potem isto godilo naslednjim razredom. Slovenski učitelji, ki so jih zamenjavali italijanski, so bili ob službe, ali pa so morali sprejeti delo kje globoko v Italiji, daleč od domačih krajev. Nekateri so aretirali in izgnali. Številni so rajši odšli čez mejo v Jugoslavijo. Na Primorskem je bilo tako odpuščenih 183 učiteljev, 20 predčasno upokojenih, 402 sta bila premeščena na italijanski polotok; od teh jih je pozneje 87 zapustilo učilnice in emigriralo v Jugoslavijo. V Trstu izhajajoči dnevnik Edinost je to razdejanje že 1923 napovedal s podobo: »Zabučala je poplava, ki je jela izpodkopavati temelje naše zgradbe, trgati kamen za kamnom iz nje zidovja in skoro se je jela rušiti njena streha.« Vendar je poslanec Engelbert Besednjak 13. maja 1926 v rimskem parlamentu poznavalsko napovedal: »Ko bodo naše šole odpravljene, se bo spremenila sleherna slovanska družina v šolo in vse matere in vsi očetje bodo postali učitelji, ki bodo prenašali iz roda v rod naš jezik in našo narodno zavest. – Zakoni držav so spremenljivi, narod je večni!«

Potujčevanje v avstrijskih časih že lepo razvite slovenske šole z učitelji, ki so bili po vaseh tudi nosilci vsega drugega kulturno-prosvetnega dela, je iz meseca v mesec dobivalo nove razsežnosti: prisilno vključevanje otrok v otroško fašistično organizacijo »Balilla«, ki se je na zunaj kazala v nošenju otroških fašističnih uniform; praznovanje novih, njihovih praznikov – namesto starega in priljubljenega Miklavža (6. december) so vsiljevali njihovo »dobro čarovnico Befano« (6. januar) ... V izročilu je ostalo zapisanih tudi več smešnih pripetljajev, ki so bili posledica nerazumevanja vsiljevanega jezika. A prišlo je tudi do pravih uporov otrok.

Vendar je do leta 1928 v primorskih šolah povsem utihnila slovenska beseda. Že desetletja rastoča primorska ljubezen do šole se je izprevrčala v prezir. Šole, ki so jih novi oblastniki gradili malone v vsaki vasi, z njimi pa v vsako vas postavili tudi svoje ljudi, ki so morali biti vključeni v fašistično stranko, so postale najhujše potujčevalnice mladega rodu.

Z uzakonjenim poitalijančenjem krajevnih imen, priimkov in osebnih imen so primorski ljudje izgubili pravico do svojega obraza. Njihovega jezika se v javnosti ni smelo več slišati. Po trgovinah, gostilnah in uradih so viseli napisi: Qui si parla soltanto italiano! (po naše Tu se govori izključno italijansko!) Zanimivo pričevanje o tem, kako so oblastnike bodli v oči celo slovenski napisi po cerkvah, nam je ohranil tomajski župnik-kronist Albin Kjuder: V Sežani so zaukazali odstranitev kamnite plošče, vzdane v cerkveno pročelje, z napisom Glejte, dom božji. A iznajdljivi Kraševci so se znašli, ploščo sneli, jo obrnili in na drugo stran vklesali isto misel Ecce domus dei, po latinsko. Takoj po zlomu fašizma 1943. leta pa so jo spet obrnili, da je spregovorila na prvoten način. – Kar nekaj zanimivih pričevanj se je ohranilo o reševanju in skrivanju dragocenih društvenih praporov.

Škvadra tržaških fašistov se je 2. maja 1926 sredi Postojne znesla nad spomenikom velikega notranjskega rodoljuba, pesnika, skladatelja in politika Miroslava Vilharja. Popackali so ga in delno poškodovali. Lokalnim oblastnikom pa je prišlo to prav in spomenik, ki so ga domačini z velikimi narodnimi slovesnostmi postavili 1906. leta, so z izgovorom, da bi ga radi zavarovali, veleli prestaviti v kot za cerkev. Da sredi mesta ne bi tako bodel v oči! A v začetku aprila 1941, na predvečer napada na Jugoslavijo, so ga povsem in dokončno razdejali.

1927 so bila priključena ozemlja razdeljena na štiri pokrajine. Slovenci so sodili v goriško, tržaško, puljsko pokrajino, medtem ko je bilo ilirskobistriško območje pa v reško ali kvarnersko pokrajino in tako tudi v reško škofijo. Slovenske občinske svete so razpuščali: izvoljene župane so nadomestili imenovani »podeštati«. 1928 je imel fašizem malone že vse niti v svojih rokah.

A nadaljeval se je vse bolj načrten odpor na vseh okopih.

Genocidnim načrtom so se postavili po robu slovenski duhovniki. Ko je bila leta 1928 zaukazana italijanščina tudi za pouk verouka v šoli, so se slovenski duhovniki temu odločno uprli, zato je že skušeni in razumevajoči goriški nadškof Sedej odredil, naj se verouk poslej rajši odvija v cerkvenih zakristijah. Slovenski knjižni jezik in z njim žarišče narodne zavesti se je poslej najbolj načrtno ohranjal prav v cerkvi.

Pritisk na slovenske duhovnike je postajal vse trši. Zavedajoč se nevarnosti potujčevanja s pomočjo Cerkve so se le-ti že kmalu po vojni spet trdneje povezovali v stanovskem društvu, imenovanem Zbor svečnikov sv. Pavla, ki se je ob duhovnem pastirstvu posvečalo tudi različnim družbenim in kulturnim vprašanjem. Njihov boj za verske pravice jim je bil hkrati boj za narodnostne pravice. Po pregonu večjega dela laične inteligence so ostali zadnji sloj slovenskih izobražencev, ki je ostal s svojim ljudstvom. Njihovo delo je z naklonjenostjo spremljal v Cerknem rojeni

goriški nadškof, Frančišek Borgija Sedej. Ščutil je preganjane duhovnike in se upiral nameščanju italijanskih po čisto slovenskih krajih, vse dokler se zaradi fašističnega pritiska ni bil jeseni 1931 prisiljen škofovanju odpovedati. Šlo je za načrtno izrinjanje slovenskih in hrvaških ali pa Slovencem in Hrvatom naklonjenih škofov, njihova mesta v Gorici, Trstu in na Reki so poslej zasedali le režimu naklonjeni ljudje. Slovenec, Kraševac, dr. Anton Mahnič, ki je kot škof na otoku Krku takrat branil Hrvate in njihovo pravico do maternega jezika, je bil za leto dni pregnan v Italijo, četudi je bil mož že 70-leten.

Skupine duhovnikov so pošiljale zaskrbljena in tudi že kar protestna pisma v Vatikan, ki pa so praviloma ostajala brez odmeva. Med najbolj vztrajnimi je bil še en Kraševac, duhovnik, politik, na državnozborskih volitvah 1921 izvoljen v rimski parlament, pisec številnih člankov in urednik Virgil Šček, ki je ostajal nepopustljiv tudi za ceno sporov z svojimi predpostavljanimi. A pritisk na duhovnike se je nadaljeval in tako stopnjeval, da je spomladi 1931 (ob sv. Jožefu, 19. marca) zagrebški nadškof pozval vernike, naj »molijo po vseh cerkvah v Jugoslaviji za preganjane vernike v Julijski krajini«. In ko je prefekt videmske pokrajine z odlokom prepovedal v Beneški Sloveniji uporabo slovenščine tudi pri verskih obredih, je nastal odpor, ki ga prepričljivo in pretresljivo prikazuje najbolj znamenito Bevkovo delo, roman Kaplan Martin Čedermac.

Preprost beneškoslovenski kaplan, že ves sključen od teže let, se je, ko so mu ukazali še pridigati italijansko, uprl posvetni in cerkveni gosposki; na prižnici se je vzravnal in spregovoril odločno besedo:

Kaj boste storili zdaj, ko vam hočejo vzeti jezik? Ali boste znali braniti dediščino svojih očetov? Ali boste vdano sklonili glave in zalajali, ko ne znate drugega jezika?

Cerkev je onemela, a je čutil, da so vsi trdno na njegovi strani, in je nadaljeval:

Dragi duhovljani! Morda vam danes zadnjič govorim s tega mesta /.../ Morda, pravim. V tem hramu bo morda za dolgo utihnila molitev v vašem jeziku ... Težko mi je to povedati, srce se mi krči, a zamolčati vam ne smem več. Toda prosim vas, le eno vas prosim, rotim vas, oklepajte se svojega jezika s prav tako ljubeznijo kot svoje zemlje! Ne dajte si ga vzeti, ne pretrgajte vezi z Bogom! Čuvajte ga v svojih domovih kot lučko, da ne ugasne! Pride dan, ko ga bo usoda zopet poveličala. Pride, zakaj Bog je pravičen /.../ Tisti, ki so bili ponižani, bodo povišani ... Drugi pa bodo zaznamovani kot hudodelci, vzet jim bo dušni mir in zemski blagri, preklinjali jih bodo otroci in vnukov vnuki, amen!

Malokatera slovenska knjiga je vzbudila toliko pozornosti bralcev in kritikov. Saj ga niso sprejemali le kot umetniško delo, marveč tudi in predvsem kot dokument

nekega grozljivega dogajanja na naših zahodnih mejah. Številni Bevkovi sodobniki so brez težav prepoznavali krajevno in časovno dokumentarno ozadje romana, Beneško Slovenijo in njen zgodovinski in aktualni položaj v času, ko je bil italijanski fašizem na višku svojih moči. – Dokumentarnost pripovedi je po drugi svetovni vojni izpričal tudi avtor sam: »Vozil sem se v beneške vasi, da sem zbiral gradivo /.../ obračal sem se /.../ na nekatere kaplane, ki so vodili majhne duhovnije v šentpeterski fari ob Nadiži. Posebno eden izmed njih, ki še danes živi, zato ga ne imenujem, mi je dal obilo dragocenih podatkov. V knjigi je opisana njegova duhovnija, v nji je precej veren opis njegove delovne sobe, njemu se je pripetilo, da so mu ponujali denar, če odstopi od svojega stališča, on je nesel v temni noči katekizme, da jih reši pred zaplembo, njega so opozorili domačini, da ga iščejo fašisti, in je zato v noči pobegnil /.../« – On, njega, njemu ... Konkretnega moža Bevk še 1954. leta ni hotel imenovati z imenom in priimkom, da bi mu v Italiji morebiti ne delali težav, čeprav so, že ko je knjiga izšla, »njegovi bližnji znanci kazali nanj kot na model«. Danes vemo, da je bil ta model Anton Cuffolo (verjetno slovenski Kafol ali Kofol), velik narodnjak, štirideset let kaplan v Lazah pri Podbonescu, ki se je mnogo kasneje tudi sam razkril z objavo svojega dnevnika, ki še dodatno osvetljuje dogajalni čas in prostor Bevkovega romana. Cuffolo je v svoj šele 1985 objavljeni dnevnik leta 1938 med drugim zapisal: »Kar je pisano v romanu, ni izmišljeno, je le gola resnica, umetno omiljena, da bi se ne zdela pretirana.«

Kaplana Cuffola so v Čedermacu znanci prepozna(va)li po značaju in dejavnosti, ne pa po zunanji podobi. Le-to je Bevk, najbrže tudi zaradi nujne konspirativnosti povzel »po nekem starem kaplanu«, ki ga je ob prvem obisku Beneške Slovenije »srečal v Landarju, a je bil med tem že umrl«. In nekoliko mu je »bil pred očmi tudi pesnik Ivan Trinko«, katerega je obiskoval v Vidmu in je pisatelju »dal mnogo gradiva; opis, kako se je v kaplanu Čedermacu prebudila narodna zavest, je bilo njegovo (se pravi Trinkovo, op. S.F.) osebno doživetje«, poroča Bevk. In sklene: »Sicer pa so vsi dogodki v romanu, razen intimnih osebnih doživljajev, resnični, zgodili so se temu ali onemu izmed kaplanov, le da sem jih jaz strnil okoli osrednje osebe.«

Ob prvem izidu pri Slovenski matici v Ljubljani, leta 1938, se je moral avtor skriti za psevdonim Pavle Sedmak. Da bi se pač izognil nevšečnostim s fašistično oblastjo, ki jih je imel že itak na pretek. A tudi v tedanji Jugoslaviji – bil je čas paktiranja Beograda z Rimom – so bile »politične razmere take«, poroča Bevk, »da smo se bali, da bo knjiga zaplenjena«. To se sicer ni zgodilo, a izpričano je, »da je imel italijanski konzul v Ljubljani knjigo že drugi dan po izidu na svoji mizi«.

Potem pa se je začel pravi lov nanjo. »Pri vseh prehodih čez mejo so se policijski organi zanimali predvsem, če imajo potniki s seboj Kaplana Martina Čedermaca,« poroča avtor. »Knjiga se je kljub pozornosti italijanskih oblasti v kakih štiristo iz-

vodih tihotapsko razširila v Slovenskem primorju in tudi v Slovenski Benečiji. «Tudi po dolgih ovinkih, npr. čez Avstrijo, kot poroča Cuffolo. Zgodba spominja na tihotapljenje Trubarjevih slovenskih knjig z Nemškega na Slovensko kakih 380 let prej. – Ljubljanska književna kritika pa je o romanu zapisala: »Knjiga, ki razburja in utruja, ki muči in opominja kakor klic vesti, a hkrati tudi tolaži ko daljna, v spominu že na pol onemela in nenadoma znova prebujena melodija o davno izgubljenem kosu domačije, katere ni in ni mogoče pozabiti.«

Že Bevk je povedal, da je v Čedermacevi podobi zgnetel podobe več konkretnih beneškoslovenskih duhovnikov. Čedermacev pa je bilo po vsej Primorski še veliko, na Tolminskem in Vipavskem, na Krasu in v Istri, na Pivškem in Goriškem. Osebo ime Čedermac je tako postalo občno ime čedermac, čedermaci, poimenovanje za številne primorske duhovnike, ki so se trdno postavili v bran s prepričanjem, da ima sleherni človek pravico poslušati božjo besedo v svojem maternem jeziku. Kar nekaj protestantskega je bilo v tem.

Načrtnemu raznarodovanju so se načrtno uprli iz šol izrinjeni učitelji.

Prvovrstno znamenje tega odpora je bil učbenik materinščine Prvi koraki. Napisal ga je Koprčan, učitelj in pisatelj Ferdo pl. Kleinmayer, prikupno in prepričljivo pa ilustriral tržaški grafik, slikar in publicist Milko Bambič. Prvi koraki, za ohranjanje slovenstva na Primorskem znameniti abecednik, ob katerem so ohranjali in mojstrili slovensko knjižno besedo primorski otroci od Trsta do Bovca, od Bovca do Snežnika in od Snežnika do morja, so prvič izšli 1926. leta in bili 1944 ponatisnjeni. Po zamisli in dolgoletnih učinkih so tako izjemna stvaritev, da kaže zmerom znova in s ponosno samozavestjo spominjati nanje.

Na ovitku in prvi strani beremo: PRVI KORAKI / Vesel abecednik našim malim v domačo vajo, s kratko razlago. Sestavil Ferdo pl. Kleinmayr. Risbe izvršil Milko Bambič. Založila in tiskala: Tiskarna "Edinost" – Trst 1926 – Druga izdaja ima namesto zadnje zgornje informacije zapisano: Libreria Cartoleria Stoka, Trieste, Via Milano 37.

Prva izdaja obsega 48 strani, druga 42. V drugi ni več didaktičnih pojasnil, vse drugo je verno posneto. Kaže, da ta izpust ni bil naključen. Kot bomo videli, je v njem nekaj izredno močnih in prepričljivi sporočil. Knjižica je na zunaj kar se da preprosta, broširana, med platnicami pa skriva za tiste čase izjemno bogastvo, ki tudi še dandanašnji ohranja svojo, ne le kulturnozgodovinsko vrednost.

Prvi koraki so bili neposreden odziv na Gentilejevo šolsko reformo – Gentile je bil takratni šolski minister – ki je pomenila, začevši s prvim razredom 1923. leta, postopno ukinjanje slovenščine v šoli. Udarec je bil tako hud, da je bilo treba hitro ukre-

pati, na različne načine. Tudi z abecednikom, naravnanim in oblikovanim za domače delo staršev s svojimi otroki. Mladi uporniki, tigrovci, so potem poskrbeli, da se je abecednik znašel povsod, kjer so imeli doma za šolo godne otroke. Ivo Marinčič, kasneje časnikar in publicist v Trstu in Gorici, je poročal, da je sam v domači vasi Zagorje na Pivki že leta 1927 razdelil staršem 80 izvodov, tako da je knjiga prišla malone v sleherno hišo. Andrej Šavli, šolnik in strokovni pisatelj, doma iz Tolmina, pa piše: "Skrivoma smo jih znotraj mreže TIGR razpečali po vseh primorskih krajih in so jih še kasneje s pridom uporabljali tudi partizanski učitelji na Primorskem." Tako se je, morda gre za edinstven pojav v Evropi, organizirala slovenska šola v družinah ali kot je povedano že z naslovom berila iz istega časa, ki se glasi Pod domačim krovom.

Napotki staršem so sestavljeni iz uvoda in osmih kratkih poglavij, ki nakazujejo, kako je učbenik zgrajen in kako ga uporabljati: I. O čitanju in pisanju. II. O pričujočem abecedniku. III. O učnem postopanju. IV. O doznavanju glasov in spoznavanju črk. V. O pravem branju in pisanju. VI. O težkočah. VII. O velikih črkah. VIII. In še nekaj.

Pod tem "še nekaj" lahko preberemo tudi tele pomembne poudarke: "V abecedniku je kakšna pesmica vmes, naj se jo otrok nauči na pamet. Če poznaš njen napev/.../, zapoj mu jo in naj poje s teboj. Pa še kakšno drugo narodno mu ti zapoj. Otrok mora peti, narod mora peti, ker brez pesmi ni naroda na svetu."

Pisec se je očitno dobro zavedal tudi izvirnosti svojega početja, saj je zapisal: "Ni bilo ne malo ne lahko delo spisati abecednik, namenjen izključno domači rabi, saj je pričujoči prva moderna knjiga te vrste med Slovenci." A uspel je. Očitna je njegova namera, da bi bila domača šola karseda prijazna. K "veselemu zunanjemu licu" prispevajo "vesele povestice" in imenitni, hudomušno naravnani ilustrativni posegi Milka Bambiča.

V uvodu teh spremnih pojasnil pa Kleinmayer domiselno navaja Trubarja:

Ljubi Slovenci! Mi smo, Bog ve, dosti premišljevali, s kakšnimi črkami bi mogli našo besedo prav, po pravopisu stalno in razumljivo pisati.

Primož Trubar, leta 1550

Dovedite kmete do tega, da bodo učili svoje otroke slovensko brati.

Primož Trubar, leta 1561

Slovenskih knjig ne berejo samo po mestih, kjer imajo občne šole, temveč tudi po večjih vaseh kmetje in njihovi otroci z velikim hrepenenjem in z veliko radostjo.

Primož Trubar, leta 1582

Človek se še po več ko osmih desetletjih čudi spodbudni domiselnosti teh navedkov in aktualnosti Trubarjeve besede v tistih povsem drugačnih zgodovinskih okoliščinah.

In ko v abecedniku sledimo metodični poti od črke do črke, ob tem pa tudi od zgodbe do zgodbe, pridemo do zadnje, ki se tam zagotovo ni znašla po naključju. To je sicer znana zgodba o umirajočem kralju in njegovih sedmih sinovih in o nezlomljivosti "sedmero trdo vezanih palic". Stara izkušnja: v slogi je moč! Aktualnosti njenega nauka za tiste čase ni moč spregledati. (A mar ni še kako aktualna tudi v našem današnjem trenutku? – Najbrže je nujno odgovoriti pritrdilno). Učbenik Prvi koraki in vse, kar se je zgodilo z njim, je bil veliko in ključno samoobrambno dejanje primorskih Slovencev v tistih črnih časih fašizma.

V drugačnih okoliščinah so doživljali vse bolj brezobzirno raznarodovanje mladi primorski izobraženci-emigranti, zvečine študentje v Ljubljani. Zanimivo pričevanje o tem nam je v spominskem zapisu ob 50-letnici Kosovelovega rojstva, objavljenem v Slovenskem Jadranu, ohranil Kosovelov prijatelj, pisatelj in psihiater Bogomir Magajna. Pripoveduje, da je bil mladi pesnik večinoma vedro razpoložen – gre za čas okoli leta 1925 – in potem zapiše: »Je pa bilo nekaj, kar ga je stalno grizlo in trlo – to je usoda naše, tedaj tako težko zaslužnjene primorske zemlje. Menda ni bilo nobenega razgovora med nama, da ne bi v njem govorila o tej zemlji, predvsem o Krasu, ki ga je toliko ljubil. Tedaj je bilo v vsaki besedi čutiti veliko njegovo notranjo bolečino, iz katere je ustvaril toliko lepih biserov o naši zemlji in naših ljudeh.«

Te spomine na skupno študentsko življenje v mestu, kjer je slovenščina lahko svobodno žuborela na vsakem koraku, je zapisal tudi v verzih, ki so prav zgovorni (latinski »pereat« v njih pomeni »pogine naj«):

*Pili in peli smo včasih tam pri Košaku
in govorili o pesmih na vsakem koraku,
dučēja kleli smo na vso moč,
nad Evropo razbiti hoteli smo noč.
Bežale so misli čez vse oceane,
a vračale vedno se v sredo Ljubljane,
še bolj na morje, na Kras.
Glasno je bolečina zavpila iz nas.
Kozarec je treščil ob tla Kosovel,
s pestjo udaril po mizi, zaklel:
»Pereat, pereat življenja tiran,
iz nas samih naj vstane upora orkan!«
A hip nato je sklonil glavo, kot bi spal:
»V nemi grozi šepetajo bori,« šepetal.*

Primorski emigranti so v naslednjih letih v Sloveniji razvili mrežo društev, ki bi jih lahko označili kot kulturno-politična, in tudi socialna, saj so Primorcem po prebegu čez mejo, posebej v njihovih prvih dneh na tujem poskrbela za kos kruha in ležišče in jim opazno pomagala v iskanju stalnejšega bivališča in dela.

Od trdne slovenske narodne gmote pa se je vendarle tu in tam kaj okrušilo. Najprej se je to zgodilo nekaterim obrtnikom, posebej gostilničarjem in trgovcem, ker sicer niso dobili obrtnega dovoljenja. Največkrat pa dekletom v mešanih zakonih s tujimi možmi. A kdo bi jim lahko zares zameril, ko jih je odplavila ljubezen. Marsikdo se je znašel v fašistični stranki v skrbi za kruh številnih otrok, tu in tam je vendarle kdo prevzel tudi vlogo judeža in pristal med slovenskimi fašističnimi miličniki.

Po svoje in najodločnejše so se uprli mladi, ki so jim vzeli društva, prepovedali slovensko pesem ... Mladi, to je pač značilnost sleherne mladosti, so se odločili za boj po načelu – zob za zob. »Če je narodna manjšina obsojena na smrt,« je zgodovinar Branko Marušič jedrnato povzel njihovo misel, ki jo je razbral iz njihovih ilegalnih glasil, »ima pravico, da takim zakonom nasprotuje in da na nasilje odgovarja z nasiljem, pri čemer so dovoljena vsa sredstva.«

Slovensko društveno življenje na Primorskem je bilo že iz avstrijskih časov raznoliko in bogato. In razpuščanje vseh teh številnih in prizadevnih slovenskih prosvetnih društev, ki so po končani svetovni vojni spet oživila dejavnosti v dramskih skupinah in še predvsem v pevskih zborih, je šlo vzporedno z ukinjanjem slovenske šole. Naj za to najprej priča navedek iz leta 1926 in sicer iz poročila poveljnika fašistične milice na Krasu, ki je prav zgovorno pričevanje z nasprotne, sovražne strani: »Slovanska društva, ki sedaj delujejo v Julijski krajini, gredo že v tisoče in vse jim pride prav za ustanovitev. Imajo najrazličnejša imena in namene, od pevskih društev do godbenih, gasilskih, športnih, mladinskih, kmetijskih, esperantskih itd. Samoumevno je, da ta društva služijo vsemu, samo ne tistemu namenu, za katerega so bila ustanovljena.«

In res. Šlo je za pravo mavrico različnih dejavnosti. V goriško Krščansko socialno zvezo je bil leta 1922 vključenih 136 društev in 46 dekliških krožkov z 8741 člani, s tem da je bila Slovenska dijaška zveza organizirana posebej. V Trstu 1921 ustanovljena Prosveta, zveza kulturno-prosvetnih društev, je vključevala od 22 do 60 društev, ki so delovala po Istri in na Krasu, 36 do 56 društev pa še na Goriškem. Močna je bila Zveza telovadnih društev Julijske krajine. Društva, delujoča v dramskih, pevskih, telovadnih in otroških odsekih, so prirejala tudi različne tečaje, predavanja z najrazličnejših področij življenja, športna tekmovanja vseh vrst ... Dijaška in študentska društva so prirejala »letne tečajne kongrese«, ki so se poglobljeno posvečali narodnopolitičnim problemom. Na Goriškem je bil glavni organizator teh dejavnosti Zorko Jelinčič, ki je v pričakovanju razpusta že snoval odporiške jedra poznejšega TIGR-a. Mladi v

Trstu pa so 1924 ustanovili Zvezo mladinskih društev, ki se je po razpustu prelevila v ilegalno organizacijo Borba. – Navedek iz poročila poveljnika kraške fašistične milice kaže, da so oblastniki zaznali vse to žuborenje in se zavedali odporniškega duha ter odločno in hitro ukrepali. Vendar se je to živahno vrvenje po letu 1927 vsaj deloma ohranjalo v ilegali: na izletih v naravo, največ v hribe, kjer je še lahko zaorila slovenska pesem, v tišjih oblikah po domovih in cerkvah, po odmaknjenih skednjih, podstrešja pa so postala skrivne knjižnice slovenskega branja.

In iz vsega tega upiranja je, ko ni šlo več drugače, morala nastati organizacija, ki se je uprla najbolj odločno. Njena drzna dejanja so odmevala širše po Evropi, saj je bil njen namen tudi opozoriti svetovno javnost na surovo zatiranje neke narodnostne skupnosti v srcu razvitega sveta, ki ni hotela umreti, na zločinski fašizem, ki se je razbohotil sredi Evrope.

Tržaški fašistični tajnik je junija na zborovanju fašističnih voditeljev v Trstu 1927 zahteval: »Uničiti je treba še zadnje razrede v šolah, razpustiti vse slovenske organizacije, športne in kulturne, uničiti vse slovenske časopise in knjige, obvezno uvrstiti slovenske otroke v Balillo in avantgardiste, prepovedati slovenski jezik v cerkvi in zapleniti premoženja vseh slovenskih gospodarskih organizacij, zadrug, bank ...« – Zorko Jelinčič, eden prvih pobudnikov še tršega odpora, ki je ob tem nečloveškem barbarstvu globoko občutil pretresenost primorskih ljudi ob tem zadnjem, končnem udarcu fašizma po slovenstvu, pa je vedel: »Ubijanje, zločinsko ubijanje, tako divjaško, da mu ni odpuščanja in opravičila. Taki ljudje, ta režim, taka država nimajo pravice do spoštovanja, pokornosti in zvestobe. To je razbojništvo, ki ne bo trajalo, in vse je dovoljeno in potrebno, da se odpravi.«

In tako se je rodila organizacija TIGR. »Ustanovila jo je radikalno usmerjena mladiča, jeseni 1927, potem ko je bilo legalno društveno delovanje zatrto, in sicer iz pripadnikov Zveze prosvetnih društev in Dijaškega društva Adria na Goriškem ter Zveze mladinskih društev na Tržaškem. Glavni pobudniki so bili Zorko Jelinčič, Albert Rejec, Jože Dekleva, Dorče Sardoč in Jože Vadnjal. Ime TIGR je dobila iz začetnic Trst – Istra – Gorica – Reka, kar je pomenilo boj za osvoboditev teh krajev; tržaška veja se je imenovala Borba. Organizacija je bila odločena na nasilje odgovoriti z nasiljem, z revolucionarnim bojem, po zgledu osvobodilnega gibanja Irske.« Tako beremo v Zgodovini Slovencev pod Italijo iz leta 2000.

Kdo so bili ti fantje, ki so se odločili dotlej bolj ko ne spontane odporniške sile na vseh koncih in krajih Primorske povezati v skupno moč, v udarno pest odpora? – 27-letni Zorko Jelinčič, sin učitelja v Logu pod Mangartom, po maturi na realki v Idriji študent v Padovi, v času nastajanja TIGR-a pa tajnik Zveze prosvetnih društev v Gorici. – 28-letni Albert Rejec, sin kovača v Tolminu, takoj po vojni tolmač za slovenšči-

no in nemščino na sodišču v Rimu in obenem študent prava, 1925 pa imenovan za tajnika političnega društva Edinost v Trstu. – 28-letni Jože Dekleva, sin čevljarja, rojen na Baču pri Materiji, tedaj odvetniški pripravnik in politik v Trstu. – 29-letni Dorče Sarđoč, sin zidarja v Slivnem pri Nabrežini, takrat že zobozdravnik in 29-letni Jože Vadnjal, sin in zidarja v Zagorju na Pivki, kot drugi že izkušen s soško fronto, po vojni lesni manipulanta, ki je ob delu dokončal srednjo dopisno trgovsko šolo v Rimu in se zaposlil na žagi Alojza Urbančiča na Baču pri Knežaku, na Zgornji Pivki.

In še bolj so se poprijeli že preizkušenih narodnoobrambnih dejavnosti, npr. organizacije bojkota ob volitvah 1928, ko je bila volivcem predložena ena sama, fašistična kandidatna lista in si lahko glasoval le za ali proti, pa še izide teh lažnih volitev so volilne komisije prirejale, kakor se je zdelo njim prav. Tako se je npr. zgodilo, da so bila volišča po zgornjepivških vaseh prazna. Fašisti so priganjali volivce s polj, kamor so se bili umaknili; v Zagorju je vseeno tamkajšnji italijanski učitelj v imenu vaščanov volil kar sam in poročilo je potem govorilo o plebiscitarni udeležbi. Ob različnih praznikih so izobešali prepovedane slovenske zastave. Organizacija, kot so jo imenovali med seboj, je izdajala in razpečavala tudi ciklostilirane ilegalne časopise: Borba, Svoboda, Ljudska fronta, Straža ob Soči.

Oktobra 1928 je Vipavsko dolino pretresla smrt Draga Bajca, rojenega v Vipavi, študenta prava v Padovi, tigrovca in obetavnega pesnika; na begu pred fašistično policijo se je nameraval prebiti čez mejo v Jugoslavijo, a je na poti hudo bolan omagal. Najprej oblastniki niso hoteli očetu izročiti njegovega trupla, potem pa je bil pokop zaradi množice pogrebcev trikrat napovedan in šele tretjič udejanjen. Ljudje, ki jim ni bilo dovoljeno v pogrebni sprevod, pa so v velikem številu stali ob strani in molče izražali svoja črna čustva in uporniške misli. Ob koncu so sveži grob zasuli še s cvetjem. – Turobno pa je 17. oktobra 1929 tudi na slovenski strani odjeknila vest o fašistični obsodbi in ustrelitvi 23-letnega istrskega tigrovskega aktivista Vladimirja Gortana, doma iz Berma pri Pazinu.

A fantje, konspirativno organizirani v trojke, so se lotevali tudi vse drznejših podvigov – npr. požigov vrtcev in šol, na prvi videz vse prej ko kulturnih dejanj. Policijska preiskava je na Primorskem našela 18 takih požigov. Običajno se je zgodilo takole: »neznanci« so ponoči opustošili vrtec in uničili vse, kar je služilo potujčevanju in zastrupljanju slovenskih otrok.

Leta 1928 so po polstoletnem izhajanju v Trstu fašistični oblastniki ukiniли dnevnik Edinost; poslej je njeno vlogo vsaj deloma poskušal nadomestiti list Istra, eno od glasil primorskih emigrantov v Sloveniji, ki je sicer izhajalo v Zagrebu, njeni dopisniki iz Istre in Primorske pa so bili največkrat mladi uporniki.

Tigrovci, organizirani v trojke, so delovali sovražniku prikrito, domačim ljudem pa dovolj očitno in s tem odganjali malodušje in spodbujali narodnostni pogum. Zamisel trojk je bila dovolj preprosta, vendarle kar učinkovita: med seboj so se poznali in si zaupali trije fantje iz istega kraja, vsakdo od njih pa si je moral najti zaupnika v sosednjem kraju in le-ta je spet organiziral svojo trojko ... Tako je nastajala mreža, ki je postopoma prekrila ves primorski prostor. Njena nenavadna zasnova naj bi služila za to, da »v primeru kakšnega izdajstva kvestura ne bi prišla na sled še drugim trojkam«. – Iz istega razloga so na Goriškem izumili tudi tajno pisavo. Domislila sta si jo učitelja Tone Majnik iz Volč pri Tolminu in Tone Rutar iz Čadrga. »Za pisavo so nam služile številke od ena do devet, nekatere so bile prečrtane, nekatere podčrtane, tako da je vsaka od teh števil pomenila neko črko,« je poročal Srečko Šorli. Niz znamenj: 7 2 4 6 4 3 6 3 9 3 se je npr. prebralo: TIGR se ne da! Eno od tako šifriranih pisem, ki ga je Zorko Jelinčič poslal v Tolmin v tisti hudi zimi leta 1929, ki jo ljudje pomnijo še dandanašnji, je naročalo, naj pripravijo nekaj zanesljivih fantov, ki da bodo Alberta Rejca po hribih z Brd spremljali do Volč in nato do Zadlaza nad Tolminom in še čez mejo v Jugoslavijo, ker da ga zasleduje goriška kvestura, ki je nanj razpisala visoko denarno nagrado; revolverje pa da bo prinesel nekdo iz Čadrga, da na poti ne bi bili brez orožja.

Pivški kotlini je od vsega začetka nalagal še specifične naloge njen obmejni položaj z razsežnimi javorniškimi in snežniškimi gozdovi, ki so prikrivali rapalsko mejo, ki je bila v primeri z ono na Tolminskem vseeno lažje prehodna. Tod čez so potekale že starorimske poti, po 1. svetovni vojni pa se je ob njej v obe smeri razbohotilo tihotapstvo z najrazličnejšim blagom, v tridesetih letih najdonosnejše s hrvaškimi konji, ki so jih včasih kar v manjših čredah priganjali čez gozd na Juršče in na sejme v Sežani. Tihotapci so tako nehote prikrivali tudi tigrovske skrivne prehode, in Pivčanom je bilo naloženo prepeljati čez mejo v Jugoslavijo marsikaterega slovenskega in tudi italijanskega antifašista, v nasprotni smeri pa so znosili na tisoče izvodov časopisov in vsakršnega propagandnega gradiva. – Še zahtevnejše je bilo tovrstno početje na Tolminskem, kjer je bilo treba obvladovati in premagovati še gore. Vodenje skrivnih beguncev, ki jim vodiči največkrat niso vedeli niti imena, je bilo še posebno v zimskih razmerah skrajno tvegano in fantje, četudi pogostoma izkušeni kot divji lovci in planinci, so dostikrat izpostavljali svoja življenja.

Tigrovci v navezi med Trstom in Zgornjo Pivko so postajali vse drznejši. Za leto 1929 je zgodovina ugotovila: v Knežaku so na predvečer fašistične Befane domačini vdrli v otroški vrtec, odnesli darila, pripravljena za obdarovanje otrok, uničili zastave in razdejali prostore; v Dutovljah so 15. aprila sneli in raztrgali italijansko zastavo; 16. maja so v Brkinih požgali osnovno šolo Smrje; 26. maja so streljali na karabinjersko postajo v Razdrtem (medtem ko so odkrivali spomenik ubitemu ovaduhu Cerkvniku); 29. maja so požgali vojaška skladišča v Jelšanah; 3. julija so trosili letake

z jugoslovanskimi barvami v Senožečah, zvečer pa streljali na fašističnega miličnika v Petelinjah na Pivškem in ga ranili; 6. julija sta nedaleč od Proseka eksplodirali dve baraki smodnišnice itd; itd. Dne 25. septembra je zagorela šola v Škrbini na Krasu.

In vendar so se fašistični ideologi istega leta med seboj še zmeraj prepričevali, da na vzhodni meji ni nobene narodne manjšine, so le razpršene tujerodne skupine, ki nimajo ne zgodovine, ne civilizacije, ne narodne kulture, ne narodne zavesti, ne svojega izobraženstva ... Hkrati pa je istrski fašistični sekretar istega leta poročal: »Zadnji okop, ki je hermetično zaprt, je še vedno cerkev, vanjo se je vkopal slovanski duhovnik v zagrizen odpor.« To so bili naši čedermaci!

Potem je dozorel sklep o utišanju tržaškega časnika Il Popolo di Trieste, ki je naravnost bruhal fašistični strup na Slovence in Hrvate. Tako je 1927 med drugim zapisal: »Slovence je treba iztrebiti, ker še jezika nimajo; le lajajo kakor psi ...«

Povezave med Trstom in Pivško kotlino so najbolj tvorno vzpostavljali: iz Trsta na vzhod Dorče Sardoč, s Pivškega na zahod je kolesaril Jože Vadnjala, v obe smeri pa se je z avtomobilom vozil Lojze Valenčič, po rodu sicer Tržačan, tista leta pa zaposlen v lesnoindustrijskem podjetju svojega strica Alojza Urbančiča na Baču pri Knežaku.

Poleg Vadnjala je bil na Pivškem Lojze Valenčič drugi steber našega odpora, je poročal Marinčič. Bil je izjemno razgledan fant, ki je obvladoval več jezikov, na Baču pa je zastopal lesno podjetje svojega strica in se spontano pridružil odporu. S svojim avtom se je poslovno vozaril v Postojno, Ilirsko Bistrico, v Trst in na Reko. Pri oblasteh je bil ugodno zapisan, zato je bil ilegalni propagandni material pod sedežem njegovega avta zmeraj najbolj varen.

»Napad je bil dogovorjen na enem od sestankov vodstva TIGR,« se je spominjal Vadnjala. »Šlo je za dvoje: prvič, da se Il Popolo di Trieste kaznuje zaradi strupenega hujskanja in ščuvanja proti Slovincem in Hrvatom; drugič, da se svetovna javnost, ki ni mogla razumeti notranjih dogodkov v Italiji, opozori na fašizem.«

Peklenski stroj, namenjen tiskarni tržaškega lista, je nastajal iz granate in eksploziva iz 1. svetovne vojne v rokah mehanika Antona Oblaka, in sicer v mehanični delavnici Urbančičeve tovarne na Baču. Vse kaže, da je bila pobuda Vadnjalova. Janko Škrl, mehanik v isti tovarni, je poročal, da je že nekaj časa prej skrivaj preučeval uro z nekim novim mehanizmom, ki mu jo je v tak namen priskrbel Vadnjala, namenjena pa naj bi bila prefekturi na Reki. Vendar je bila potem za tarčo izbrana tiskarna v Trstu. Bombo je tja prepeljal Valenčič. Po Vadnjalovem pričevanju je policiji javil, da bo prepeljal večjo vsoto denarja v tržaško banko, in dodelili so (njemu in eksplozivnemu telesu) spremstvo dveh karabinerjev. In je šlo gladko. Peklenski stroj so, kot že prej enkrat v trup tržaškega Svetilnika svobode, postavili na določeno mesto Tržačani.

In po tem je prišlo 10. februarja 1930 do eksplozije, ki je razdejala fašistično tiskarno. Nenamerno je bil ubit urednik Neri, saj so izvajalci načrtovali eksplozijo v času, ko naj bi bili prostori prazni. Fašisti so pobesneli.

Že kmalu po tem se je zgodil še eden od preizkušenih tigrovskih posegov, to je bilo pošiljanje opozorilnih in grozilnih pisem slovenskim janičarjem, ovaduhom in najbolj strupenim fašističnim akterjem. Kmalu po uspešnem atentatu na tiskarno so se tržaški tigrovci domislili in izvedli še en pravi udar, ki je fašiste dodatno razbesnel: na naslove karabinjerskih častnikov, policistov in najvidnejših fašistov so – po Špangerju – razposlali kar izvode različnih antifašističnih tiskov.

Velikemu preplahu marca in aprila je sledila vrsta aretacij: najprej na Goriškem, pa v Trstu, in na Pivki, kjer pa je policija dosti bolj tipala v prazno. Na vlaku iz Trsta proti Št. Petru na Krasu, sedanji Pivki, so aretirali Valenčiča, ki ga je Posebno vojaško sodišče za zaščito države obsodilo na smrt, ustreljen je bil na bazoviški gmajni. Vadenjal se je v zadnjem trenutku izmaknil policijskemu obroču v domačem kraju Zagorju in zbežal v Jugoslavijo. Malo poznejše skrivno tigrovsko reševanje njegove žene in njunih dveh mladoletnih otrok po skrivnih poteh skozi gozd ob udeležbi cele verige ljudi je bil pravi podvig tajne organizacije, vreden filmske obdelave.

»Ne vemo, koliko ljudi je bilo prijetih,« piše dr. Milica Kacin Wohinz, »v obtožnici je navedenih 87 imen, od tega 27 ubežnih. Vsega jih je bilo prijetih precej več, kot jih navaja obtožnica, nekatere so sproti izpustili, če zanje ni bilo zadostnih dokazov za sodni postopek. /.../ Pri aretaciji so našli obremenilno gradivo, slovensko in italijansko protifašistično literaturo, šifrirana poročila, orožje pri posameznikih in tretjo bombo, enako onima, ki sta eksplodirali v Svetilniku zmage in v uredništvu Popola /.../ Samo pri Marušiču so našli dva zavoja literature s 170 izvodi Svobode od marca 1930 in več desetih izvodov La Libertà in Il Becco Giallo, ki sta izhajala v Parizu.«

6. septembra 1930 ob 5.40 zjutraj so bili na bazoviški gmajni ustreljeni: 22-letni Ferdo Bidovec, sin slovenskega trgovca in matere Italijanke, član tržaške Borbe, v drznih akcijah odporniškega gibanja tesen Marušičev sodelavec; 24-letni Franjo Marušič, zaposlen kot bančni uradnik in kot že njegov oče, zagret kulturnik v mladinskih društvih, recitator, večkrat zaprt v koprskih zaporih in v zloglasnem tržaškem Coroneu; 27-letni Zvonimir Miloš, Hrvat s Sušaka pri Reki, kot njegov oče tudi on knjigovodja, skupaj z Bidovcem sta bila spoznana za tista, ki sta podtaknila eksploziv v svetilnik in tiskarno; in že omenjeni 34-letni Alojz Valenčič, Tržačan, tista leta pa zaposlen na Zgornji Pivki. – Vso Primorsko je pregnila žalost, ki pa je mladim še bolj stiskala pesti.

In niso odnehali. – Eden od nanoških sklepov iz leta 1927 je bil tudi obračunavanje s fašističnimi skrajneži in izdajalci. Tak je bil obračun na Vipavskem. Vsa Vipavska dolina je bila zgrožena nad nečloveškim početjem tuberkuloznega učitelja Sottosantija v Vrhpolju, ki je otrokom, če so spregovorili slovensko, kar v usta pljuval svojo jetiko. Pod tigrovskimi streli je obležal mesec dni po Bazovici.

STRELI V TIŠINO

Zustrelitvijo Bidovca, Marušiča, Miloša in Valenčiča je Bazovica odmevala ne le v italijanskem in jugoslovanskem, marveč tudi evropskem tisku. Saj je bil prvi tržaški proces, se pravi sodna obravnava pred Posebnim sodiščem za zaščito države, ki je trajal od 1. do 5. septembra 1930, resnično spektakularen. Predsedoval mu je general fašistične milice, med navzočimi je bil celo osebni odposlanec Benita Mussolinija. – Priprave na proces so se začele že kmalu po eksploziji peklenškega stroja, saj so okupacijske oblasti od novembra 1929 do junija 1930 aretirale na desetine in desetine osumljencev, nekateri pa so se še pravočasno umaknili čez mejo. 87 so jih obtožili. Prvi skupini 18 obdolžencev so sklenili soditi »na kraju zločina«, v Trstu, namesto v Rimu, kjer je imelo sodišče sedež. Obtoženi so bili načrtovanja in uresničevanja odcepitve Julijske krajine, pripravljanja oborožene vstaje, rušenja in ubijanja, tajne organiziranosti vojaškega značaja, ki naj bi v primeru vojnega spopada delovali za hrbtom italijanske vojske. Za čas od leta 1926 do 1930 je sodišče ugotovilo 99 terorističnih dejanj. – V mestu in okolici so okrepili policijske sile, saj so uporniki-emigranti pripravljali sabotaže. 2. septembra je na meji blizu Rakovega Škocjana, v gozdovih med Planino in Postojno, v spopadu s fašističnimi miličniki padel Postojnčan Jože / Pepi Kukec. – 5. septembra se je sodišče izreklo: 4 fante so obsodili na smrt, 12 obtoženih na 2 do 30 let zapor, skupaj na 147 let kazni za rešetkami, po odpustu pa vsakemu še do 3 let policijskega nadzora s prepovedjo opravljanja vseh javnih služb; 2 so oprostili. Drugi skupini so sodili čez leto dni v Rimu in ji prisodili skupaj 102 leti zapor, 14 so jih oprostili.

Primorska pa si je hitro opomogla od prestanega strahu in žalosti, četudi je veliko obtoženih po zasliševanjih in mučenjih v Kopru, Trstu ali na Reki obtičalo v različnih fašističnih zaporih po Italiji – eden bolj znanih, v Rimu, se je »ponašal« celo z imenom usmiljene matere božje in nebeške kraljice: Regina Coeli. V njem je bil sprva zaprt Zorko Jelinčič. V njem je med drugimi obsedel tudi najmlajši obtoženec na prvem tržaškem procesu in kasnejši pisatelj Ciril Kosmač, doma s Slapa ob Idrijci, ki je vzdušje za jetniškimi zidovi umetniško prepričljivo opisal v znameniti Gosenici.

A mladi, celo najmlajši, še otroci, so se vseeno odločili za nadaljnji boj, vse do končne zmage, v katero so neomajno verjeli. – Enkratna je uporniška zgodba o »črnih bratih«, ki jo je v istoimenski povesti ubesedil že France Bevk, pred nedavnim pa raziskala in opisala Mira Cencič. Šlo je za skupinico goriških dijakov, ki so kmalu po streljih v tišino bazoviške gmajne sklenili nadaljevati upor in se maščevati. Združili so se v skrivno bratovščino, ki si je nadela ime Črni bratje, njen vodja je postal gimnazijec, učiteljski sin Mirko Brezavšček. In nemudoma so stopili v akcijo. Po Gorici in okolici so drzno trosili letake z narodnoobrambno vsebino. A razdraženi fašisti so jih kmalu izsledili, jih pretepali in zasliševali, in z zverinskim mučenjem do smrti izmučili Mirka Brezavščka kot vodjo. Umirajočega so prepeljali na njegov dom na Cerovem v Goriških Brdih, kjer je še ne 14-leten izdihnil v materinem naročju. »Storjen

je bil kričeč zločin proti človeštvu, ki bi ga po pomenu in sporočilnosti lahko mirno postavili ob bok usodi Ane Frank,« je prepričan Rudi Šimac. Podoba matere z mrtvim sinom kliče v spomin znamenito Michelangelovo kiparsko stvaritev Pietà, podobo Matere božje z mrtvim Jezusom v naročju.

Vendar je v 30. letih primorsko ozemlje prekrila mreža fašističnih organizacij. Vanje je morala obvezno vstopati šolska mladina, a ko je bilo 5-letne šolske obveznosti konec, jih je tudi zapuščala. Na podeželju zatrta društva pa so oblastniki skušali nadomestiti še z eno pobudo: po vaseh so na veliko odpirali t. i. »dopolavore«, ki naj bi postali nekakšna rekreacijska in kulturna središča, kjer naj bi se ljudje zbirali po delu (od tod ime) in bi jih tako lahko poitalijančevali tudi na mehkejši način, hkrati pa bi imeli nad slovenskim življenjem še eno obliko nadzora. Vseeno je moral tržaški pokrajinski sekretar 1935. leta ugotoviti, da je mreža fašijev (fascio – snop, simbol fašizma) sicer skoraj popolna, a da to »ne daje skoraj nobenega plodu«.

Fantje v bolj stranskih vaseh so, če le ni bilo karabinjerske obhodnice kje blizu, slejkoprej po prastari navadi zapeli pod vaško lipo ali pri vaškem vodnjaku; najrajši tisto: Buči, buči morje Adrijansko ... Kadar pa so hoteli izzivati in so tvegali globe ali po nekaj dni zapora, tudi: Mi smo ubežniki, mi smo izgnanci ..., ki so jo v Podgorju na Postojnskem, v Bukovju, v Studenem, Predjami in drugod, šteli za tigrovsko himno. Slovensko pesem pa je bilo ob večerih slišati tudi na vseh koncih Italije, povsod koder so naši fantje služili vojaški rok ali pa le prisilno tičali v posebnih bataljonih. Pri polnočnici 1943 je slovenska Sveta noč, blažena noč zavalovila tudi pod odprtim nebom severne Afrike.

Takratno vodstvo TIGR-a – Albert Rejec iz Tolmina, Danilo Zelen iz Senožeč, Just Godnič iz Komna in Ferdo Kravanja iz Čezsoče – je delovalo iz emigracije v Jugoslaviji. Težišče aktivnosti se je premaknilo bližje meji, od Ilirske Bistrice do Posočja. V obmejnih predelih so se pozorno lotevali zbiranja vojaško-političnih informacij. Tudi sicer so se jedra gibanja premikala po primorskem prostoru. Močna so bila npr. v Komnu in Tomaju, v Vipavi in na Gočah, v Rihemberku, današnjem Braniku in v Gradišču nad Prvačino, v teh zadnjih dveh vaseh so bili še živi spomini na tamkajšnje bivanje in delovanje Simona Gregorčiča.

Tigrovsko gibanje pa je v 30. letih doživelo nekaj opaznih sprememb; tudi pod vplivom grozeče in razraščajoče se svetovne gospodarske krize. V poldrugem desetletju obstajanja je idejno dozorelo. O tem je pričalo vse pogostejše skrivno izvešanje slovenskih in še rdečih zastav. Zdele so se kot stražni ognji iz turških časov. Rdeča zastava je npr. zavihrala na Grmadi, osrednjem vrhu Taborskega grebena med Zgornjo Pivko in Brkini, 1. avgusta 1932 s cerkve line na Premu ... Organizacija je v 30. letih skoraj povsem opustila »teroristične napade«, se povezovala s protifašisti

drugod po Evropi in se na neki način internacionalizirala, kar je bilo razvidno tudi v novih, tisti čas izrazito prevladujočih oblikah boja: razširjanju antifašistične literature, tudi italijanske, tajnem prenašanju le-te čez rapalsko mejo in / ali iz kraja v kraj; pogosto je postalo čezmejno spremljanje italijanskih antifašistov, ki so jim doma grozile aretacije; bolj načrtno je postajalo informiranje tuje javnosti o fašističnem početju na Primorskem, še najbolj pa so se razrasle vsakršne aktivnosti za ohranjanje in krepitev narodne zavesti in opogumljanje ljudi k vztrajanju.

Slovensko prebivalstvo na Primorskem je bilo tiste čase še v veliki večini kmečkega stanu. Prevladovala je majhna posest, 6 do 8 ha zemlje, v Istri pa v povprečju celo samo 2,8 ha. Kmeta je že po vojni najprej hudo prizadela neugodna denarna menjava kron v lire, ki je zmanjšala vrednost prihrankov kar za 50 %. Veliko škodo je povzročalo ukinjanje slovenskih, v zadnjih desetletjih cesarstva živahno delujočih denarnih zavodov, hranilnic in posojilnic. Načrtno spodkopavanje slovenskega gospodarstva v naslednjih letih, poseben davčni sistem in posojilna politika so v 30. letih pognale na dražbo mnoga kmetijska posestva, posebej v Istri, kjer so izpraznjene prostore tudi najbolj sproti zapolnjevali z italijanskimi kolonisti. Domačini pa so se spet v vse večjem številu reševali z izseljevanjem.

Gospodarska kriza je že v začetku 30. let dobila vseevropske razsežnosti. Fašizem pa ne bi bil fašizem, če ne bi tudi tega dogajanja, ki se je najbolj kazalo v vse večji brezposelnosti z vsemi posledicami, ki jih je le-ta vlekla za seboj, spravil v sklad s svojimi genocidnimi načrti. Gospodarski del fašistične raznarodovalne politike je – po Lavu Čermelju – do golega razkril fašistični List Il secolo – La sera že 1931. leta, ko je pisal: »Povsod v obmejni coni je za ugodno ceno, pogostoma pa tudi globoko pod ceno, mogoče kupiti polja, vinograde, travnike in hiše, ki jih domačini prodajajo, da bi lahko emigrirali v Argentino, da tam začnejo živeti znova. Ti ljudje govorijo slovanska narečja in mi nimamo nikakršnega interesa, da bi jih zadrževali na vratih in pragu Italije, tam kjer lahko naselimo prebivalce goratih predelov Carnie in Cadora, in tiste iz okolice Firenc, kjer vlada preobljudenost.«

In gospodarski zavod z obetajočim imenom Ente per la Rinascita agraria delle Tre Venezie (po naše Zavod za kmetijski prerod treh Benečij) je bil dejansko ustanovljen za načrtno odkupovanje obubožane slovenske kmečke posesti in naseljevanje tujcev, italijanskih kolonistov. Tu sta navedka iz emigrantskega lista Istra in se nanašata na dogajanje v letih 1933 in 1934: »Knežak pri Ilirski Bistrici je vas, ki šteje 160 hiš. V teku lanskega leta pa se je v tej vasi izvršilo, reci in piši, 130 prisilnih prodaj. Z drugimi besedami, prisilne prodaje so se vršile pri nad 80 postó kmetov.« In: »Boben, ki je zlasti proti koncu lanskega leta vse prepogosto pel po naših vaseh, tudi v novem letu ne prizanaša. Novo leto našega kmeta se začena z dražbami.«

O življenjskih okoliščinah povprečne primorske družine v 30. letih je nazorno poročal Danilo Petrinja, doma iz Petrinj pri Kozini. »Življenje in težave moje družine lahko primerjam z življenjem večine družin na Primorskem v času italijanske okupacije,« je zapisal in treba mu je pritrditi. Družina je štela 11 članov, imeli so majhno kmetijo. Oče je bil izučen mizar, ker pa se ni hotel vpisati v fašistično stranko, ni dobil obrtnega dovoljenja. Že leta 1930 so ga fašistične oblasti kot antifašista in člana prepovedane organizacije TIGR aretirale in zaprle v rimske zapore; ko so ga izpustili, pa je bil pod stalnim nadzorom italijanskih karabinjerjev na Kozini. Za vsak fašistični ali jugoslovanski praznik so ga za nekaj dni zaprli. Zapori in preganjanja so mu načeli zdravje, zbolel je za tuberkulozo. Tako je skrb za preživetje družine padla na materina ramena. V hlevu so imeli navadno eno, dve ali v dobrih letih celo tri krave in večinoma enega prašiča. In osliča, ki je materi dobro služil, saj je z njim vsak dan tovorila mleko, rože in skromne vrtno pridelke stalnim kupcem v Trst. Mleko je zbirala tudi pri sosednjih kmetih, jeseni pa je v Trst nosila gobe, ki so jih nabrali njeni otroci. Ko so fantje nekoliko zrasli, so nabirali drva za kurjavo in jih prodajali v Trst. Ko so zaklali prašiča, so v Trst odšli pršuti in klobase, doma pa so ostale kosti za juho in mast. Mati je v Trstu kupovala riž, pašto in star kruh, ko pa je bilo na voljo južno sadje, tudi nagnite pomaranče. Denar je večinoma porabila za plačilo davkov in odplačilo obresti za kmečki kredit. Ko so otroci zrasli in so lahko opravljali po vaseh občasna dela, so živeli malo bolje. A vendar so vsi štirje bratje in bratranec, ki je živel pri njih, spali na seniku. Hiša z dvema spalnicama je imela namreč komaj prostor le za starše in tri sestre.

Še naprej so oblastniki kam globoko v Italijo premeščali slovenske železničarje, nazadnje pa celo cestarje. In hkrati po naših krajih naseljevali Italijane. Postopoma se je opazno spreminjal narodnostni sestav. Vse večje preživetvene stiske pa so bile poglaviti vzrok, da je tudi nekaj Primorcev podleglo obljubam o najrazličnejših ugodnostih, ki jih bodo deležni, in stopilo v fašistično stranko. Razraslo se je ovaduštvo.

In spet se je ponujala ena od že znanih rešitev v odhajanju z domačih tal. Četudi je bilo ob meji dela kot še nikoli. V začetku 30. let se je namreč začelo velikopotezno utrjevanje rapalske meje z velikanskimi gradbenimi posegi, ki je trajalo vse do napada na Jugoslavijo.

Izseljevanje se je zaradi revščine teh krajev sicer začelo že v zadnjih desetletjih 19. stoletja. Po 1. svetovni vojni se je znova okrepilo. En pljus se je spet zlil v Argentino. Nov val prebegov čez mejo v Jugoslavijo v začetku 30. let pa je opazno pomnožil vrste tamkajšnjih emigrantov, ki so se tudi vse bolj organizirali v društvih (v Mariboru se je njihovo društvo imenovalo Nanos, na Jesenicah Soča, pa Tabor ...). Vendar je tudi onstran meje gospodarska kriza kazala zobe. Prizadevanja Primorcev za vsakdanji kruh so se križala z enakimi prizadevanji in stiskami tamkajšnjih ljudi in med enim

in drugimi je prihajalo tudi do strupenih in mučnih napetosti. V tedanjo Jugoslavijo se je namreč med svetovnjima vojnama zateklo nekaj deset tisoč Primorcev. Bridko zvenijo besede enega od njih: »Tu nas je veliko, kot sence se vlačimo po mestnih ulicah s sklonjeno glavo, z udrtimi očmi, mladi starci ... in lačni!

Tukajšnja gospoda nas več ne pozna; prej so potrebovali našo dejavnost in naše življenje, zdaj pa nas ne poznajo več. Izogibajo se nas, čutijo, da so odgovorni. A mi smo delali za ideal. Tu nismo zaželeni ne falirani študentje ne tisti s poklicem, za nas ni zaposlitve.« Po ocenah raziskovalcev se je iz Julijske krajine med svetovnjima vojnama izselilo skoraj 20 % Slovencev in Hrvatov: kar 70000 v Jugoslavijo, 30000 v južno Ameriko, od tega 20000 v Argentino, kakih 5000 pa v razne evropske države.

V Sloveniji so se v velikem številu naseljevali v Ljubljani, na Jesenicah, v Mariboru, Novem mestu in drugod, kjer naj bi bilo pač lažje dobiti delo. V emigrantskih društvih so z živahnim kulturnim in političnim delovanjem še naprej gojili narodnostno misel in se usposabljali za nadaljnji protifašistični boj in boj za priključitev Primorske k Jugoslaviji. V 30. letih, ko je Zvezi jugoslovanskih emigrantov predsedoval odvetnik in politik dr. Ivan Marija Čok, doma iz Lonjerja pri Trstu, je vključevala 46 društev z okrog 5000 člani.

Prav v začetku leta 1931 je pribežal v Ljubljano tudi takrat 21-letni Ciril Kosmač in se s tem izmaknil policijskemu nadzoru; v januarski zimi se je čez gore in čez mejo prebil v Slovenijo. Čeprav je dolgo živel v veliki revščini, brez sredstev za življenje, se je prizadevno vključeval v društvene dejavnosti. Na prireditvah je predaval in recital. Lačen slovenske knjižne besede pa je bral in bral in se hkrati uril v slovenskem pisanju in uspešno objavljajl svoja prva leposlovna dela.

Emigrantska društva so se 1932 povezala v Zvezo jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine. Z novimi okrepitevami so postajala vse aktivnejša. Tako so že leto dni po Bazovici postavili v Kranju kamnito piramido – spomenik štirim ustreljenim, ki je najbrže prvi spomenik antifašizmu v Evropi. A 5. septembra 1937 so, očitno ob 10-letnici dogodka na Nanosu, na vogalu Narodne in študijske knjižnice v Ljubljani svečano odkrili spomenik rodoljubnemu in preroškemu primorskemu pesniku Simonu Gregorčiču; zasnoval ga je mojster Jože Plečnik, bronasti kip pa izdelal Zdenko Kalin. Vklesani Gregorčičevi verzi so zveneli kot sporočilo tistim, ki so ostali onkraj meje, in kot zaobljuba obenem: Brodarjem pomoči nesimo, naš čolnič pogube otmimo. – Tržačan dr. Lavo Čermelj pa je do leta 1936 pripravil o Slovencih in Hrvatih pod Italijo prvo analitično študijo in v angleščini izdal knjigo *Life and Death Struggle of a National Minority* (po naše Boj narodne manjšine na življenje in smrt), s čimer je evropski in svetovni javnosti približal resnico o genocidu v srcu Evrope. Svojevrsten protest proti fašizmu si je na Primorskem umislil slikar in kipar Tone Kralj, ki je

od leta 1927 pa do vojne in še med njo s freskami poslikal nekaj desetih cerkva od Prema in Slivja v Brkinih, prek Lokve na Krasu, do Sv. Višarij na severu, saj je svetopisemske motive bodisi zaznamoval s slovenskimi barvami, bodisi v Kristusovih rabljih prepoznavno upodabljal Mussolinija in Hitlerja.

Utrjevanje meje, gradnja t. i. alpskega zidu, je v drugi polovici 30. let dobivalo vse večje razsežnosti. Tudi zato, ker je Jugoslavija na svoji strani odgovorila z gradnjo Rupnikove linije. Zaradi tajnosti načrtov in ciljev so delavce privražali iz Italije. Fotografiranje je bilo okoli teh velikih gradbišč strogo prepovedano. Kmet iz Gradca na Pivškem, ki je hotel na svojem pograbiti listje za steljo, je moral uradno zaprositi za dovoljenje in še potem so njegove ljudi tja in nazaj spremljali karabinjerji, ki so jim poprej zavezali oči. Obsežno cestno mrežo so lahko gradili tudi domačini, a za gradnjo utrdb so uporabljali izključno italijansko delovno silo, ki naj bi ob vrnitvi domov s seboj odnesla tudi vedenje o skrivnih podzemnih trdnjavah. Ljudem na Pivškem je ostalo v spominu, da so delavce iz južne Italije s kolodvora vodili na gradbišča le ponoči in pod stražo. Na enak način so jih po določenem času zamenjavali z novimi, ne da bi jim pri tem dopustili kakršenkoli stik z domačini. A očem ni moglo ostati skrito, da so z železniških postaj Št. Peter, današnja Pivka, in Postojna razvažali velikanske količine cementa in železa. Te gradnje, kakor tudi vse drugo dogajanje, je s svojimi skrivnimi dopisniki skrbno beležila emigrantska Istra.

Alpski zid / Vallo Alpino je bil zamišljen in zgrajen kot veriga utrdb, ki je čez slovensko ozemlje segala od Trbiža na severu do Sušaka nad Reko. Zid sta tvorila dva niza: prvi je potekal tik ob meji, narejen iz manjših utrjenih kasarn za graničarje, iz strelskih jarkov in strojničnih gnezd; drugi pa, odvisno od terena, nekaj kilometrov za prvim in so ga tvorile prave trdnjave, izvrtane v hribovje in zgrajene iz velikanskih količin betona in železa. To so bili veliki podzemni sistemi rovov, z vodnimi rezervoarji, prezračevalnimi napravami, električnimi agregati za razsvetljavo, bivalnimi in sanitarnimi prostori, skladišči za hrano in orožje. Imele so tudi poseben sistem za sporazumevanje s sosednjimi trdnjavami. Na krakih tega labirinta so segale na površje le dobro prikrite, a za domače oko le vidne jeklene opazovalne kupole. Med obema nizoma pa so zgradili mrežo povezovalnih cest, z vodnimi zajetji, napajališči za tisti čas v vojski še nenadomestljive konje. Tudi znamenita cesta na Mangartsko sedlo je bila zgrajena za potrebe utrjevanja rapalske meje. In t. i. »mulatiere«, razširjene planinske steze za prenašanje vojaških potrebščin z značilnimi in za naše kraje nenavadnimi mulami.

Ob vseh teh velikih delih pa se je stopnjevalo neposredno nasilje nad domačimi ljudmi. Sistematično so poitalijančevali priimke, celo tiste na nagrobnikih, češ da jih le vračajo v prvotne oblike, ki da jih je slovanizirala duhovščina. Otroke in mladino vseh starosti so vse bolj silili v fašistične uniforme. Življenjski utrip so budno sprem-

ljali dan in noč. »Šempetrška in kneška okolica zgledata kot v obsednem stanju. Karabinjerji, financa, milica krožijo noč in dan po vaseh in cestah v pomnoženih patroljah (ne manj kot pet), oboroženi od nog do glave in strahujejo naše ljudi,« je ob novem letu 1934 poročala Istra. Duhovnikom so prepovedovali slovensko pridiganje. Reški škof Santin je marca 1935 z okrožnico od podrejenih duhovnikov zahteval, naj mu sklepe svojih pastirskih konferenc pošiljajo v italijanščini. Zgornjepivški duhovniki so se zbrali v Knežaku in škofovo zahtevo zavrnilo kot žalitev. A škof je zagorskega župnika Rafaela Morela, ki je bil na seji zapisnikar in je odgovor škofiji podpisal, kaznoval z za duhovnika hudo kaznijo, z večdnevno prepovedjo maševanja. Vseeno je gospod Morel ob vsaki priložnosti ponavljal: »Vse mine, a resnica in narod ostaneta!« Ni čuda, da so bili duhovniki v očeh fašističnih veljakov glavni krivci za prepočasno italijanizacijo Primorske, saj niso vztrajali le pri krščanskem nauku, pridigi in molitvi v slovenščini, temveč so tudi neprikrito nasprotovali raznarodovanju in vključevanju Slovencev v fašistične organizacije.

Pretrajljiv dokaz nečloveškega nasilja je bila smrt 34-letnega Goričana Lojzeta Bratuža: kot prizadevnega kulturnega delavca, pevovodjo in skladatelja, ki je razdal svoje glasbeno znanje in prepričano slovenstvo po vsem Goriškem, so o božiču 1936, po polnočnici v Podgori, pred cerkvijo, kjer so zapeli tudi slovensko Sveto noč, fašisti aretirali in ga prisilili piti strojno olje, pomešano z bencinom. In ga tako zas-trupili, da je poldrugi mesec kasneje v hudih bolečinah izdihnil.

Pomembno področje kulturnega dela na Primorskem je že desetletja predstavljala razvejana založniška dejavnost. V prvih povojnih letih je delovalo v Gorici in Trstu kar sedem slovenskih založb. A v 30. letih so v Gorici vztrajale še Goriška matica, Goriška Mohorjeva družba in Sigma, v Trstu pa Književna družina Luč z zbirko Biblioteka za pouk in zabavo. Ker knjig iz Slovenije ni bilo dovoljeno uvažati, so si maloštevilni primorski pisatelji, ki so še ostali po množični emigraciji, naložili skrb za zadostitev osnovnih vzgojnih, izobraževalnih in kulturnih potreb slovenskega prebivalstva. Izdajali so lahko le poljudnoznanstvene knjige, domače leposlovje, brez kakršnihkoli narodnostnih poudarkov, molitvenike in druge priročnike. Vendar je število izdanih naslovov vztrajno padalo, s povojnih 70 na vsega 8 knjig v letu 1935. In so vztrajali, četudi so knjige kdaj lahko izšle le z italijanskimi naslovi. Tako so Bevkovi Mrtvi se vračajo na naslovnici morali na veliko natisniti I morti ritornamo. Bevk je bil kljub nenehnemu nadzoru in preganjanju najplodovitejši. Na skrajnih zahodnih okopih slovenstva pa je ponosno vztrajal beneškoslovenski duhovnik, pesnik, publicist in prevajalec iz slovenske in drugih slovanskih književnosti v italijanščino, Ivan Trinko-Zamejski. V 30. letih je bila tako slovenska beseda kolikor toliko javna le še v cerkvi in vse redkejših knjigah, ki so kljub skrajno omejevalno predpisanim vsebinam, cenzuriranju in zaplembam izhajale vse do leta 1939.

Najdlje so oblastniki prizanašali gasilskim društvom kot strokovnim organizacijam. Ko pa so razkrili, da so po razpustitvi prosvetnih sprejemala pod svojo streho tudi ljudskoprosvetne dejavnosti, so sredi 30. let udarili tudi po njih; pozneje, že v jeku vojne, so gasilce kar mobilizirali v svoje polvojaške enote in jih posebej urili za posege v primeru letalskih napadov.

Oktober 1935 je Italija napadla Abesinijo / Etiopijo. Mnogi so to sprejeli celo z nekakšnim olajšanjem v upanju, da bo s tem morda hitreje prišlo do zloma vse bolj agresivnega fašizma. A Primorsko je zajele široka mobilizacija v italijansko vojsko in fantje so spet pospešeno bežali čez mejo v Jugoslavijo.

Ljudje pa so se iz preživitvenih stisk v drugi polovici 30. let reševali še na en način – s tihotapstvom na veliko. Tihotapljenje, ki se je začelo kmalu po prvi vojni, je bilo drobiž v primeri z blagom, ki je v letih pred 2. svetovno vojno šlo iz Dolenje vasi pri Cerknici ali iz Starega trga in Loža skozi javorniške gozdove na Pivko. Tihotapili so konje, ki so jih bili tihotapski mešetarji nakupili po hrvaških sejmi in kar v čredah priganjali do Loža, od tam pa po skrivnih gozdnih poteh na Pivško, kjer je s podkupovanjem italijanskih finančnih stražnikov in drugih uslužbencev vsaka žival dobila predpisan potni list, potem pa so jo odgnali na enega od živinskih sejmov v Sežani. Neposredno ali posredno je bilo vključenih na stotine ljudi. Zaslužki so bili lahko veliki, smetano so pobirali trgovci in gostilničarji, predvsem pa mešetarji, ki so s svojim »kapitalom« finansirali zmeraj nove nakupe. To burno, dostikrat tudi dramatično dogajanje je kasneje slikovito opisal pisatelj Matevž Hace, doma z one strani Javornikov, v svojih zgodbah v knjigi Tihotapci. Podobno tihotapljenje in prekupčevanje čez rapalsko mejo, le da pretežno z govejo živino, se je godilo na Tolminskem in Cerkljanskem.

Tigrovcu so si utirali zmeraj nove, tudi prav drzne skrivne poti. Čez gore z Gorenjske na Bovško. Čez Porezen na Cerkljansko in Tolminsko, skozi snežniško-javorniške gozdove iz Cerknice in Loške doline na Pivsko in Bistriško. Na dogovorjenih mestih so se sestajali z zaupniki, drugod imeli pripravljena zasilna bivališča in hrano. Velike količine protifašistične literature so prinašali iz Bohinja v Baško grapo, tudi veliko ilegalnih časopisov, ki so jih tiskali italijanski komunisti v Parizu. Tako La Giustizia e Libertà / Pravica in svoboda, Lo Stato Operaio / Delavska država, Avanti! / Naprej! in druge. Veliko tega so lahko s pridom prebirali tudi že italijanščine bolj vešči Primorci.

Po vsej Primorski se je postopoma spreminjal narodnostni sestav. Ob ljudskem štetju 1921. je bilo ugotovljenih le nekaj posamičnih Italijanov. Ob uradnih štetjih 1931 in 1936 sicer sploh niso več spraševali po narodnosti, a močnega upadanja števila duš po vaseh na vseh koncih Primorske in hkratnega nadpovprečnega porasta

ljudi v večjih primorskih krajih ni moč pojasniti drugače kot s priseljevanjem tujcev. V Postojni, ki je bila na pragu postojnskih vrat, tega najlažjega prehoda čez hribovit in gozdnat obmejni pas, v središču načrtovanega prodora na vzhod, se je število prebivalcev skoraj podvojilo. Vasi pa so se praznile zaradi izseljevanja. Najbolj so se – po Čermelju – izpraznile občine z izrazito kmečkim značajem, npr. Črniče za petino, Komen za šestino, Soča za petino, Hrpelje-Kozina kar za dobro četrtino, Košana in Tomaj za petino. Večji kraji v bližini meje pa so se razraščali: tujcem so se ponujale možnosti razvoja lesne industrije, naslonjene na veliko gozdno bogastvo, možnosti za vsakršno čezmejno trgovanje; oboje se je seve vezalo na dobre cestne in železniške prometnice.

Značilen je bil primer Prestranka, v začetku stoletja še neznatne vasice, ki pred prvo svetovno vojno ni štela niti 100 duš, a se je že do sredine 30. let razvila v naselje s petkrat toliko prebivalci. Naselili so ga italijanski, zlasti lesni trgovci in delavci, tam so postavili žago in novo furnirnico, priseljevali so se tudi delavci, ki so se zaposlovali v novonastalih transportnih in špedicijskih podjetjih. Zgradili so velike hleve za prek 3000 glav živine, uvožene iz Jugoslavije, pa tudi iz Madžarske in od drugod; s tem v zvezi so se razrasle špedicijske, carinske in veterinarske službe, razširjena ranžirna postaja je pritegnila nove železničarje in Prestranek, ki se je od drugih vasi že na zunanaj začel ločevati po stanovanjskih blokih, se je razvijal v pravo trdnjavo italijanstva in fašizma.

Sredi 30. let so tam zgradili novo šolo. Že s svojo arhitekturno zasnovo je hotela biti simbol fašizma, s stopniščem, zgrajenim v obliki fašističnega snopa s sekiricami in visokim drogom za dviganje italijanske fašistične zastave. V nadstropju so imele sedeže fašistične organizacije in t. i. dopolavoro, kakršne so sicer odpirali tudi drugod. Med organizacijami, ki jih je morala imeti vsaka šola, je bila t. i. »Balilla«, ki je vključevala otroke v starosti 8–14 let. Mlajši so bili »Figli della Lupa« (otroci rimske volkulje), starejša dekleta »Giovane fasciste« (mlade fašistke), fantje pa po vojaško organizirani avantgardisti s sistematičnimi in obveznimi vojaškimi vajami. Vsako priložnost so izkoristili za bučna praznovanja s sprevodi in za take priložnosti so otrokom posebno vztrajno vsiljevali t. i. »divizo«, fašistično uniformo: za deklice je bila sestavljena iz kratkega krilca, bele jopice s fašističnim znakom in črne kapice, za fante pa iz značilne kape s fašističnim znakom in velikim visečim cofom, črne srajce z vpadljivimi rutami okoli vratu in kratkih hlač. Zmeraj znova so morali prepevati fašistično himno »Giovinezza«, ki je sicer pripovedovala o radostih mladosti, lepoti in pomladi.

Ob »zmagovitem« napadu italijanske soldateske na Etiopijo so prav ponoreli. Vsak osvojen kraj v tej ubogi afriški državi so na zemljevidu sproti zaznamovali z zastavico in svoje zmage burno proslavljali; kar sproti so s tem v zvezi nastajale nove,

največkrat rasistično žaljive pesmi. A tudi kadar so se morali napadalci umakniti, zastavic niso umaknili nazaj, pač skladno s svojim geslom, s katerim so v velikih črkah popisali tudi marsikatero hišo v naših krajih: *Indietro non si torna!* (Nazaj se ne vrača!). Šolarji so morali vsak dan pred poukom in po njem pozdravljati in prisegati: *Viva il Re!* (Živel kralj!), *Viva l'Imperatore!* (Živel cesar!), *Viva il Duce!* (Živel vodja!). In odgovor se je moral glasiti: *Eia, eia, alalà!* Tako se spominja dogajanja tedanja učenka prestranske šole Vera Brgoč. »A ko smo prišli domov, so nam naši starši peli drugačno pesem: *Buči, buči, morje Adrijsko.* Čeprav smo težko razumeli njen pomen, smo čutili, da je v njej nekaj za tisti čas tajnega, skrivnostnega in veličastnega.«

Vsi učitelji seve niso bili zadržani fašisti. Mnoge so poslali v naše kraje, ne da bi sileti predstavljali kam in zakaj. »V osnovno šolo sem začela hoditi s šestimi leti,« obuja spomine na leto 1938 žena s Cerkljanskega. »Prišla je učiteljica s Sicilije, Anetta Gioco. Ona ni znala slovensko, mi otroci pa ne italijansko. Bila je prisrčna in imam lepe spomine nanjo.« Tudi Vera Brgoč se z dobro mislijo spominja svoje učiteljice na sicer izrazito fašistični prestranski šoli tistih let. Ena takih je bila tudi leposlovno upodobljena kot Pia Molinari v Peratovem romanu *Golo upanje*. Tak je bil tudi Giulio Benussi, 1942. učitelj v Palčju, ki je z naklonjenostjo spremljal in potem opisoval pustne običaje na Zgornji Pivki.

»Zaradi uvedbe italijanske šole je bilo na Primorskem prizadetih več kot dvajset generacij šolskih otrok, ki niso mogli pridobiti izobrazbe niti v italijanskem niti v slovenskem jeziku,« ocenjuje Vera Brgoč. »Ta velik intelektualni primanjkljaj je ljudi vsa leta po vojni spremljal kot slaba popotnica, brez ustreznega predznanja so po vojni začeli znova.«

Uporniški duh Primorcev pa nikakor ni pojenjaval. Slejkoprej je bilo na vseh koncih učinkovito izzivanje oblastnikov z nočnim izobešanje slovenskih zastav na čim bolj težko dosegljivih mestih, največkrat na zvonikih. Posebej izvirno domislico pa so uresničili fantje iz Šembida / Podnanosa, ki so se peljali na nabor v Ajdovščino s pušeljski iz rdečega nageljna, roženkravta in rožmarina. Ker pa niso smeli peti slovenskih pesmi, so si na pobudo mladega Janka Premrla, kasnejšega vseprimorskega narodnega junaka Vojka, z rdečimi rutami, ki so jih imeli sicer okoli vratu, zavezali usta in tako – če povemo s Prešernovimi besedami – molče trobentali *memento mori!* Spomni(te) se smrti, bi se reklo po naše.

Decembra 1935 je TIGR sklenil zavezništvo, akcijski pakt z italijansko komunistično partijo v emigraciji, ki je slovenske upornike povabila v skupen antifašistični boj. Dogovor sta v Parizu s tigrovske strani podpisali: Zelen in Rejec, pozneje pa še Godnič. TIGR se je poslej razglašal kot narodnorevolucionarno gibanje Slovencev

in Hrvatov v Julijski krajini, ki je po letu 1937, posebno po vrnitvi študenta Pinka Tomažiča v Trst, tudi v sodelovanju z mladimi primorskimi komunisti tvorilo široko antifašistično ljudsko fronto. Med drugim so vse bolj načrtno zbirali tudi orožje in se pripravljali na čas odrešitve, ki jo je obetala nezadržno bližajoča se vojna.

Sredi leta 1936. je izbruhnila še španska državljanska vojna, v kateri se je na fašistični strani s svojimi četami in novo oborožitvijo preizkušala tudi Italija, republikansko stran pa so podprle enote prostovoljcev iz vseh koncev sveta, tudi lepo število Slovencev, med njimi nekaj desetin Primorcev.

Tudi ta španska vojna je ljudi silila k novim premislekom, ki so prišli do izraza v ilegalnem tigrovskem glasilu Svoboda že jeseni 1936. Na štirih tipkopisnih straneh lista lahko preberemo tale programski klic, ki ga je brez pridržkov mogoče sprejeti tudi za naš današnji čas: »Proti fašizmu in za svobodno demokracijo, proti zatiranju narodov, za njihovo samoodločitev, proti izkoriščanju in lakoti za kruh in socialno pravičnost, proti vojni za mir in bratstvo med narodi!« Prebijalo se je spoznanje, da sta narodnostni in socialni boj nujno le dve plati istih hotenj in prizadevanj. Zato ni naključje, da je bilo pod naslovom ilegalnega lista TIGR SVOBODA zapisano Rev. org. Julijske krajine. Torej revolucionarna, v smislu socialne revolucije in tudi v Kosovelovem smislu revolucioniranja duhá. Boj za narodno svobodo je postal našim ljudem tudi boj za kruh in pravico.

Emigrantski tisk, predvsem Istra, se je loteval novih premislekov. Zelo zgovoren je za ta del uvodnik v Jadranskem koledarju za leto 1937, kjer je med drugim zapisano: »Naš človek tam doli je kmet, ribič in delavec. Meščanstva imamo zelo malo, pa tudi tako imenovane inteligence so ostali samo ostanki ostankov. In ta naš narod gleda z enimi očmi na dogajanje v svetu. A njegovi pogledi, kot sledi iz raznih vesti, ki jih prejema Istra, se pokrivajo s pogledi onih Italijanov v Julijski krajini, ki so na isti socialni lestvici kot naši. Takšno stanje stvari pa nas postavlja emigrante pred nove probleme /.../ Ako smo emigranti, tedaj se čutimo del onega naroda tam. Kot deli tega naroda pa moramo tolmačiti njegove želje in zastopati njegove interese.« Rasla je torej zavest o nujni povezavi naprednih evropskih sil proti skupnemu sovražniku fašizmu in nacizmu, ki sta že preizkušala svojo vojaško moč na španskih tleh.

S tem v zvezi je bilo pogumno delovanje žejške tigrovske trojke, imenovane po vasi Žeje v neposredni bližini fašističnega gnezda Prestranek in blizu Sv. Trojice, kjer je svoj čas domoval znameniti tihotapec Martin Krpan. Tvorili so jo: Ivan Vadnal, letnik 1901, kmetovalec, izkušen gozdar in divji lovec; Jakob Semec, letnik 1904, priden in urejen kmečki gospodar, ki se je nenehno izpopolnjeval ob knjigah, in Franc Sluga, letnih 1909, vedoželjen kmečki fant, ki je veliko bral in veliko tvegalo. Gozd, ki se je začel začenjal že kmalu za vasjo, je bil prostor njihove dejavnosti. V stalnih stikih so

bili z najbolj drznima gverilcema tistih let, ki sta sto in stokrat prešla mejo, zmeraj dobro oborožena in zmeraj obložena z ilegalno propagandno literaturo; to sta bila neugnani in predani Danilo Zelen, rojen 1907. v Senožecah, študent strojništva in elektrotehnike na ljubljanski univerzi, in gozdarski tehnik Tone Černač, rojen 1905. v bližnji Matenji vasi. V stikih pa so bili tudi z Justom Godničem iz Komna in Tolmincem Albertom Rejcem, ki sta bila v vodstvu organizacije. Temeljna naloga žejške trojke je bila skrivno prenašanje orožja in streliva iz Jugoslavije v žejške gozdove. Na jugoslovanski strani sta ga skrivala učitelja: Andrej Kenič, doma iz Grobišč pri Postojni, dolgoletni učitelj na Zgornji Pivki, od koder so ga bili izgnali Italijani, in Ivan Mercina, ki je bil doma z Goč na Vipavskem in je doživljal podobno usodo. Na italijanski strani pa so Žejanci uredili pred vremenskimi neprilikami dobro zavarovano in nepoklicanim očem skrito skladišče kar v žejškem gozdu. Ko so pozneje začeli v navezi s tamkajšnjimi komunisti orožje in strelivo spravljati naprej v Vremsko dolino, je zadevo odkrila fašistična policija OVRA. Sredi poletja 1940 so vse tri aretirali. Po izsiljevanju in mučenju so vsem trem sodili in jih kruto obsodili na drugem tržaškem procesu: Slugi so naložili 30 let, Semcu tudi 30, a je zaradi vsega hudega že spomladi 1943, tik pred razsulom fašizma, umrl v kaznilnici na otoku Pianosa; najstarejšega, Ivana Vadnala, vodjo trojke, pa so z drugimi štirimi fanti na Opčinah ustrelili.

Kar je leta 1937 ljudi hudo zbegalo, pa je bil začetek dobrikanja in glasnega zblíževanja Rima in Beograda, ki ga je na veliko razglašalo časopisje, italijansko in jugoslovansko. Rim je tedaj obljubljal celo povrnitev nekaterih pravic Primorcem, celo pravico do nemotene rabe maternega jezika. Spet je bil dovoljen uvoz nekaterih slovenskih in jugoslovanskih časopisov, ob seve hkratnem izvozu italijanskih, fašističnih; nekoliko olajšana je bila tudi možnost pridobitve dovoljenja za prehod rapalske meje. A kmalu se je izkazalo, da je bilo vse to le slepilni maneuver. Vseeno se je tisti čas na Goriškem opazno okrepila nekakšna pollegalna dejavnost mladih, s kulturnimi in zabavnimi prireditvami.

In Benito Mussolini, veliki vodja italijanskega fašizma, se je hotel na lastne oči prepričati, kako so ti kraji pripravljani na vojni udar proti vzhodu. Bil je v Kobaridu, ki je ostal Italijanom od 1917. leta v hudem spominu, na meji pri Planini onstran Postojne, na Zgornji Pivki, kjer se začnejo ceste vzpenjati v snežniške gozdove ...

V Kobaridu so tigrovci pripravljali nanj atentat. Izvedel naj bi ga Franc Kavs, ki pa se je v zadnji uri premislil, da ne bi ob eksploziji bombe, ki naj bi odnesla njega in diktatorja, umrlo preveč nedolžnih, predvsem otrok, ki so bili v prvih vrstah. Kavs je bil na drugem tržaškem procesu najprej obsojen na smrt nato pa pomiloščen na dosmrtno ječo.

A jeseni 1938 so v Kačji vasi pri Planini tudi jugoslovanski graničarji naredili Mussoliniju slavnostni špalir. V Postojni je takrat »blagoslovil« nov fašistični dom. Že po izbruhu vojne, jeseni 1940, pa so ga »svečano pričakali« v Koritnicah, na trd-njavsko utrjeni Zgornji Pivki.

Vse je vrvelo v pripravah na svečan dogodek. Uporniški Pivčani so bili seve kaj neprimeren špalir za to parado. Izkušnje so opozarjale na previdnost. Končno je bilo treba gledati resnici v oči. Saj je šlo za poglavarjevo glavo. Zato so oblasti že nekaj dni prej aretirale vse, ki so bili količkaj sumljivi in le preveč Slovenci ter z njimi napolnili zapore karabinjerskih postaj. Tudi vojake rednih vojaških enot, ki jim očitno niso povsem zaupali, so nagnali v gmajno, stran od ceste, ki so jo zastražili s fašistično milico. Ob stražo in za njo, na okna obcestnih pivških domačij pa so nagnali fašistične učiteljice in uradnice, ki so jih bili nabrali kdovekod po Italiji, da so v slovesnem trenutku mimohoda avtomobilov histerično zacepetale z nogami in zavpile: duče-duče-duče ... In duče je spoznal predanost množic ob svetih mejah očetnjave. V tednu dni zanj asfaltirana cesta pa je bila asfaltirana le še nekaj tednov, le posamezne zaplate asfalta, podložene s primerno plastjo gramoza, ki so ga bili zmetali na večje luknje v dotedanjem makadamu, so ostajale trdne še po vojni. Kot tragikomičen spomin na predvojno fašistično burko. Pol leta po njej so italijanske vojaške sile vdrle v Jugoslavijo.

Ko se je vojna, ki jo je začela Hitlerjeva Nemčija 1. septembra 1939 z napadom na Poljsko, že razvihrala, se ji je junija 1940 kot zaveznica s svojimi osvajalnimi načrti v Sredozemlju in severni Afriki pridružila še Italija. In tigrovske trojke so bile nemudoma v akciji: na Primorskem in na Koroškem so izvedle nekaj sabotaž na železniške proge, da bi ovirale prevoze vojnega materiala in premoga med Italijo in Nemčijo. Tako je tigrovska trojka v sestavi Ferdo Kravanja, Ivan Ivančič in Mirko Zornik izvedla sabotažo na železniški progi pri Trbižu.

Spet je prišlo do množične mobilizacije vojaških obveznikov, ki še niso bili vključeni v redne vojaške enote. Oblasti so se dobro zavedale nezadovoljstva med slovenskim in hrvaškim prebivalstvom, zato so že v začetku vojne leta 1940 mobilizirale tudi velik del za vojsko bolj ali manj godnih, še prav mladih ali pa že starejših obveznikov slovenske in hrvaške narodnosti in jih enostavno preselile kam v Abruzze ali na malarično Sardinijo in drugam na italijanski jug. Da so jih le umaknili iz bližine nevarnih žarišč spopadov na svojih vzhodnih mejah.

Zgodaj spomladi 1941 so se namreč italijanske vojne priprave ob rapalski meji mrzlično stopnjevale. Skladišča so napolnjevali z vsem potrebnim, gradili so nove

in nove, tudi bolj provizorične kasarne, tudi v Knežaku in Zagorju. Zaukazali so izprazniti vasi pod gozdom, ki so bile najbližje meji, Juršče, Palčje, Trnje ... prebivalstvu drugih krajev pa priporočili umik. In vrste lojtrnih voz, naloženih z otroki, ženskami in starci, pa z najnujnejšim za bivanje v begunstvu, so se s konjsko ali volovsko vprego pomikale v Vremsko dolino in na Kras, vse do Trsta, pa v Vipavsko dolino in vse do Furlanije; begunce so sprejemali pod streho ljudje, ki so bili v 1. svetovni vojni tudi sami begunci na Pivškem. V izpraznjene pivške vasi so naselili nove ali na novo močno okrepljene karabinjerske enote in veliko število italijanskih vojakov. Njihova koncentracija je bila – po Albertu Rejcu – tu gostejša kot kjerkoli drugje na Primorskem. In 6. aprila 1941 se je začel napad na Jugoslavijo. Meja pa je ostala tiha in mirna – nobenega strela. Italijani so čakali dan, dva, tri in šele 10. aprila so jo začudeni boječe prestopili. Meja je molčala, jugoslovanske čete so jo zapuščale brez boja. Zlom stare Jugoslavije je bil za Primorce hud udarec, saj so slejkoprej iskreno verovali vanjo. Čeprav so ga delno lahko pripisali nemški in italijanski premoči, so le težko razumeli, da so se jugoslovanski bataljoni razleteli tako zlahka in tako nahirro.

Že 13. maja 1941 pa je prišlo na Mali gori pri Ribnici na Dolenjskem do prvega strelskega obračuna med tigrovci in italijanskimi oboroženimi silami. Tam so se utaborili Danilo Zelen, Anton Majnik in Ferdo Kravanja. Napadalcu so moč očitno iznenadili, kljub njihovim dolgoletni gverilskim izkušnjam. V spopadu je mrtev obležal 34-letni Danilo Zelen iz Senožeč, 29-letni Ferdo Kravanja iz Čezsoče je bil ranjen in zajet, 36-letnemu Antonu Majniku iz Volč na Tolminskem pa je uspelo pobegniti. O njihovi predanosti boju bi bilo moč sklepati tudi po tem, da naj bi si ranjeni Zelen v brezupnem položaju pognal smrtni strel v glavo s svojo roko, Kravanji pa naj bi to ne uspelo in se je le obstretil, a že vklenjenemu Majniku je uspelo celo pobegniti. Oba preživela sta nadaljevala boj v partizanskih vrstah. – To je bil prvi oborožen spopad Slovencev z italijansko vojsko v novookupirani Sloveniji.

Drugi tržaški proces pred Sodiščem za zaščito države je bil z namenom zastraševanja in demonstriranja fašistične moči spet organiziran v Trstu od 2. do 14. decembra 1941. Časopisi so ga napovedovali z velikimi črkami na prvih straneh: Il processo contro i terroristi, che operavano ai confini della Patria (Proces proti teroristom, ki so delovali na mejah očetnjave), so razglašali. Pred sodnim zborom je stalo 60 obtožencev.

Vse skupaj se je spet začelo z množičnimi aretacijami, je ugotovila zgodovinarica dr. Milica Kacin Wohinz. »Razvejano ilegalno protifašistično gibanje za nacionalno in socialno osvoboditev Slovencev v Italiji« je OVRA, specializirana fašistična tajna policija s svojimi agenti in mrežo ovaduhov, ki jih je rekrutirala tudi med Slovenci, razredčila z aretacijo 299 aktivnih tigrovcev; 8 so jih aretirali v tedaj že okupirani

osrednji Sloveniji, med njimi dr. Lava Čermelja. Večji del so jih obsodili že marca, 60 pa izročili Posebnemu sodišču v Trstu. »Obtožnica je bila razdeljena na 3 skupine: 22 izobražencev liberalne in krščanske smeri, 26 komunistov, voditeljev in simpatizerje KPI, 12 teroristov, pripadnikov TIGR.« Obtožnica jih je bremenila zarotniškega gibanja, ki da je imelo kljub nazorskim razlikam skupen cilj – »rušiti integriteto države«.

O sodnem izreku so fašistični časopisi spet poročali z velikimi naslovi: Il Tribunale Speciale condanna nove imputati a morte, ventitre a 30 anni ... (Posebno sodišče obsoja deveterico obtoženih na smrt, triindvajseterico na 30 let ...) A v evropskem prostoru proces ni imel večjega odmeva, Evropa in svet sta se že preveč krčila v vihri 2. svetovne vojne.

»Državni tožilec Carlo Fallace je zahteval zoper obtožence – po tridnevnem nabrekli in napadalnem govoru – 12 smrtnih obsodb in skupaj nad 900 let kazni. 14. decembra 1941 ob 12. uri in 35 minut je fašistično sodišče razglasilo sodbo: 9 smrtnih obsodb in 963 let zapornih kazni,« se je po vojni spominjal eden od obsojencev, Vid Vremec, doma z Opčin.

Na 30 let so bili obsojeni: električar Anton Abram, kmetovalec Franc Bizajl, trgovec Mirko Brovč, študent Alojz Budin, delavec Leopold Čopi, kmetovalec Jakob Dolenc, zobotehnik Albin Dujc, trgovski pomočnik Vladimir Dujmovič, čevljar Ivan Gašperšič, delavec Ivan Klavora, delavec Giovanni Postogna, kmetovalec Ludvik Požrl, kmetovalec Srečko Rejec, kmetovalec Jakob Semec, odvetnik Avgust Sfiligoj, kmetovalec Franc Sluga, delavec Albin Škrlj, pravnik Venceslav Tuta, mehanik Jože Ujčič, študent Adolf Uršič, mizar Ivan Vatovec in rudar Mirko Zornik. Manjše kazni so prisodili še po nekaj delavcem, kmetom in študentom, pa čevljarju, kamnoseku in mehaniku, učitelju in zdravniku, trem uradnikom, med njimi Mariji Urbančič kot edini ženski, še nekaj pravnikom, še enemu trgovcu in enemu bančniku. – Na smrt pa so bili obsojeni: Viktor Bobek, pek iz Trnovega pri Ilirski Bistrici, dr. Lavo Čemelj, Tržačan, profesor, fizik-naravoslovec in publicist, Ivan Ivančič, tekstilni delavec, doma iz Bovca, Franc Kavs, novinar, Simon Kos, kmet iz Grahovega v Baški grapi, Dorče Sardoč, rojen v Slivnem pri Nabrežini, zobozdravnik, Tržačan Anton Ščuka, agronom, Pinko Tomažič, študent iz Trsta in Ivan Vadnal, kmet iz Žej pri Prestranku. – Čermelja, Kavsa, Sardoča in Ščuko so še tisto noč »pomilostili« na dosmrtno ječo, drugih pet pa so naslednje jutro pokosili strelji.

15. decembra 1941 ob 8. uri 20 minut zjutraj so v jutranjo tišino kraške gmajne siknili strelji: tik nad Trstom, blizu Opčin so fašistični oblastniki ustrelili 32-letnega Viktorja Bobka, 28-letnega Ivana Ivančiča, 30-letnega Simona Kosa, 26-letnega Pinka Tomažiča in 40-letnega Ivana Vadnala. Njihova trupla so potem skrivoma

odpeljali v notranjost Italije; odkrili so jih šele po vojni, avgusta 1945, in posmrtno ostanke prepeljali v domače kraje.

Tisto zadnjo noč je s poslednjo tolažbo kot k vsem drugim na smrt obsojenim tudi k Simonu Kosu pristopil razumevajoči jetniški duhovnik in ustregel njegovi želji, naj mu prinese papir in pisalo, ter pogumno, z velikim lastnim tveganjem, obljubil, da bo njegovo pisanje odnesel iz ječe, ne da bi jetniška uprava kaj videla in vedela. In tako je nastalo pretresljivo, v slovenščini napisano pismo:

Moja ljuba sestra!

Ti pišem še zadnjikrat, draga sestra. Obračam se na Tebe v trenutku, ko se poslavljam od življenja, obračam se na Tebe predvsem zato, ker ti moja najmlajša sestra si bila vedno angel cele naše družine, bila si predvsem moj angel, ker sem Te ljubil nad vse. Zdaj, ko ostaje še malo ur, kar mi je živeti, se ti zahvaljujem za vse, kar si v svoji sestrski ljubezni storila zame. Prosim Te odpuščenja za to poslednjo žalost, ki bo uničila Tvoje dobro srce.

Sestra draga, ne žaluj! Bodi vesela! Naj ne bo moja smrt nikjer na poti Tvoji sreči. Vem sicer, in poznam Te predobro, da ne boš mogla pozabiti nikoli, toda ta spomin naj Te ne vznemirja. Moja smrt ni sramotna! Nasprotno, nisem vreden smrti, katero je napravilo toliko velikih mož...

Izpolni, prosim, edino mojo prošnjo, tolaži starše, če jih ni ta strašen dogodek že uničil, če je tako, Zofka, bodi močna, bodi vredna svojega brata, ki je dal svoji zemlji življenje ...

Pomisli tudi, da moja smrt ni najbolj krivična, z menoj morajo umreti tudi taki, ki zapuščajo nedolžne sirote, in to je mnogo bolj bridko kot zame, ki razen vas nimam nobenega.

Draga Zofka, ne umrem rad. Vse moje bistvo se oklepa življenja, toda umreti moramo vsi, nobenemu ni to odvzeto, rojeni smo zato, da umremo. Saj se ne pritožujem, toda živel še nisem, in morda je bolje tako. Življenje je boj, jaz sem ga izvojeval, še prelahko, umrem kot žrtev podlega izdajalca, ne, to ni prav, umrem za svoje ideale, in to je mnogo, zato sem živel dovolj, ker sem prepričan, da moja kri in kri nas vseh ni tekla zaman.

Za svoj narod bi rad umrl stokrat, ne enkrat.

Tako se poslavlja od Tebe

Tvoj brat

Simon

In tu bi se zgodba o primorskem TIGR-u lahko zaključila, a med 2. svetovno vojno se je z njim zgodilo še marsikaj, po vojni pa so novi oblastniki v Jugoslaviji in Sloveniji njenim preživelim borcem prizadejali toliko krivic in komaj razumljivih, še težje razložljivih ponižanj, da zadeva naravnost terja še tretje poglavje.

»Vprašanje je popolnoma jasno, ni mogoče priznati, da je TIGR predhodnica narodnoosvobodilnega gibanja na Primorskem in ne KP, pač pa je ta le nadaljevala delo TIGR-a. Če prepustimo raznim Rejcem, da ustvarjajo obraz te organizacije, da oni tolmačijo in publicirajo primorsko gibanje, minirajo Partijo.«

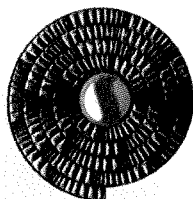
- Mitja Ribičič, na seji IK CK ZK Slovenije, 13. 6. 1958

PREDSEDNIK
REPUBLIKE SLOVENIJE

ODLIKUJE

Organizacijo ZBTDPA

Z ZLATIM ČASTNIM ZNAKOM SVOBODE
REPUBLIKE SLOVENIJE

Poniževanje
in
POVELIČEVANJE

Ob petdesetletnici priključitve primorske Sloveniji za zasluge v zmagovitem boju proti nacifašizmu ter za zvestobo slovenstvu v najhujših časih potujčevanja

Ukaz št: 996 - 01 25197
V Ljubljani, 12.9.1997

Predsednik
Milan Kučan

Tigrovstvo je bilo bolj ko organizacija gibanje: vse opisano dogajanje, stkano iz tisoč in tisoč posamičnih upiranj po vsej Primorski, povezanost odpora na vseh frontah, vseljidska podpora, brez kakršne dejanski upor enostavno ni možen, vse to ga opredeljuje kot gibanje.

Po 2. svetovni vojni pa to vseprimorsko tigrovsko gibanje nikakor ni dobilo primerne priznanja, nasprotno, ocenjevano je bilo kot nacionalistično in teroristično, kot skupine plačancev v službi tujih interesov; bilo je v javnosti tudi bolj ali manj zamolčano. Kar cela vrsta prepričanih in predanih domoljubov pa je doživljala vnebovpijoče krivice. Mnogi vidni Primorci so tedaj doživeli ljubljanske zapore (dr. Boris Furlan, Slavko Tuta, idr.). A s preizkušeno metodo zastraševanja so novi oblastniki dosegli, da so tudi številni predvojni tigrovci, med vojno pa vidni aktivisti OF ali / in partizani, o svojem tigrovstvu rajši molčali, saj so čutili, da je bolje, če o tem ne govorijo javno. O tem nam je zanimivo pričevanje zapustil Tone Rutar, doma iz Čadrga, učitelj, tudi sam tigrovec, ki je po vojni neutrudno zbiral podatke o gibanju in njegovih udeležencih, peš, s kolesom in z vlakom prekržižaril Primorsko in vztrajno iskal preživele priče: marsikoga je moral obiskati po večkrat, tudi do petkrat, preden se je ta omehčal in si upal spregovoriti in izpovedati svoj del te velike primorske zgodbe.

Ideološko slepi ocenjevalci so tigrovcem očitali nacionalizem v poudarjeno slabšalnem pomenu besede; očitno jih ni prav nič motilo, da predano primorsko domoljubje s tem besedno enačijo z nadutim italijanskim nacionalizmom in napadalnim nemškimi nacizmom. Spregledovali so, da je temu primorskemu odporu, ki je naravno zrasel iz nečloveškega raznarodovanja, med ljudmi, ki jih je fašizem prignal na rob preživetja, in da je »terorizem« gibanju prvi vrgel v obraz fašistični tožilec.

Tako komunistično enostransko ocenjevanje je očitno koreninilo že v 30. letih. Kraševac, doma s Kontovela, Ivan Regent, po prvi svetovni vojni član in funkcionar italijanske komunistične stranke, urednik tržaškega komunistično naravnane lista Delo, je moral tigrovsko gibanje braniti pred političnimi »sodrug« že v začetku 30. let. V poročilu partijski centrali v Parizu je o tigrovstvu zapisal: »Kdor trdi, da gre za skupino plačancev v službi jugoslovanske vlade, gotovo ne verjame v fašistično zatiranje, ki naravno rojeva bojevnške organizacije /.../ Zato požigi šol, kakor požigi gozdov in atentati, niso dejanja kake teroristične sekte, temveč so izraz splošnega sovraštva in ljudske jeze. Vse prebivalstvo je solidarno z atentatorji in jih štiti, čeprav tvega veliko nevarnost.« Vsekakor gre za eno prvih, če ne kar za prvo ustrezno oceno resničnega dogajanja. Izpričuje razmišljujočega človeka, rodoljuba, politika in publicista, prevajalca Cankarjevega Hlapca Jerneja v italijanščino, čeprav so povojni slovenski oblastniki v Ljubljani tudi njega, takrat že moža v letih, miselno bolj ali manj »razorožili«.

Izrazito ideološko ocenjevanje tigrovstva kot »teroristične organizacije« se je potem med vojno nadaljevalo na slovenski strani. Za ta del je prav poveden sestavek, ki ga je ob smrti Ferda Kravanje-Skalarja za Partizanski dnevnik 1944. prispeval dr. Joža Vilfan, pravnik in politik, od sredine 30. let član Komunistične partije Jugoslavije, sicer pa sin primorskega rodoljuba dr. Josipa Vulfana, po prvi svetovni vojni poslanca v rimskem parlamentu. V pietetnem in tudi rodoljubnem sestavku o predanem in neumornem organizatorju partizanskega gibanja na severnem Primorskem, ki ga je doletela smrt v nemški zasedi, je zapisal: »Pripadal je tistim plebejcem v teroristični organizaciji, katerih predstavnik je bil v tržaškem procesu na smrt obsojeni Simon Kos. Bili so to ljudje, ki so iskreno ljubili svoj narod, ki so globoko čutili, da je za narod treba tudi umreti, ki so šli s tem spoznanjem na delo. Čisto drugače ko pa voditelji te organizacije, ki so bili temeljito zapleteni v razne imperialistične mreže, in ki so pustili fante umirati za tuje račune, so oni z vsem srcem pozdravili Osvobodilno fronto, ki jih je povezala z množicami in jim pokazala jasen ljudski cilj.« – Podčrtati kaže nekatere poudarke, zato ker so se po vojni vztrajno in neupravičeno ponavljali v nedogled in bili osnova obtoževanja, raznih pritiskov in zamolčevanja, namreč: da je šlo za teroristično organizacijo, pa za vpletenost v razne imperialistične mreže, in za sumljivo vodstvo, ki je s prikrivanjem pravih interesov dopuščalo fantom umiranje za tuje račune, in da je šele OF primorske domoljube povezala z množicami.

Predvsem ni res, da je tigrovce povezala z množicami »in jim pokazala jasen ljudski cilj« šele OF, saj dejstva pričajo drugače, in ne more biti resnična pogosto zapisovana trditev, da je drugi tržaški proces tigrovsko gibanje obglavil. Če bi to bilo tako, potem v naslednjih letih ne bi dajalo nobenega znaka življenja več. A je bilo v resnici nasprotno: tigrovstvo se je skladno s svojim bistvom naravno zlilo v Osvobodilno fronto (OF) in narodnoosvobodilni boj (NOB). O tem se da navesti dolga vrsta dokazov in množica imen.

Že ob napadu na Jugoslavijo 1941. leta so se primorski emigranti v velikem številu odzvali pozivu dr. Lava Čermelja in njegovih ožjih sodelavcev, članov takrat že razpuščene Zveze primorskih emigrantskih društev, ki ga je že 6. aprila objavil ljubljanski radio: klical je Primorce v Soško legijo. V treh dneh se je v Novem mestu zbralo med dva in tri tisoč prostovoljcev. V špici so se znašli tigrovci Just Godnič, Maks Rejec in menda tudi Ferdo Kravanja. A v splošni zmedbi časa se je ta za takratne okoliščine (pre)velika enota kmalu razkrojila. Nekatere so Italijani aretirali, lepo število se jih je priključilo nastajajočim partizanskim skupinam. – Decembra istega leta, v dneh drugega tržaškega procesa, so aktivisti OF tudi po tržaških ulicah raztrosili letake s protifašističnimi sporočili. – Prvi partizani, ki sta jih vodstvi OF in Komunistične partije Slovenije (KPS) leta 1941 poslali iz osrednje Slovenije na Primorsko, so našli svoja zatočišča in svoje prve zaupnike med tigrovci. – Številni tigrovci so s svojimi izkušnjami postali na vse pripravljene organizatorji OF in NOB. – Med

prvimi partizani v tedanji Sloveniji so bili številni primorski emigranti, ki so nosili idejo protifašističnega odpora s seboj že dve desetletji. Na Primorskem se NOB potemtakem ni začel šele jeseni 1943 z vseprimorsko vstajo po kapitulaciji Italije. – Že več kot desetletni odpor Primorcev se je izrazil tudi v opredeljevanju fantov in mož, ki so bili do tedaj italijanski vojaki ali pa interniranci v posebnih bataljonih in / ali zaporniki, razmeščeni po fašističnih ječah na italijanskem jugu in otokih, za prav plebiscitarno vključevanje v t. i. prekomorske brigade. – Med Slovenci-italijanskimi vojaki, ki so prišli v angleško vojno ujetništvo, je prostovoljce v boj proti okupatorjem na domačih tleh spodbujal neutrudni Ivan Rudolf, doma iz Šembida / Podnanaša. Obhodil je britanska vojaška taborišča po severni Afriki, v Kairu je izdajal tudi glasilo z značilnim naslovom Bazovica – in do srede leta 1943 se je Aleksandriji zbralo nekaj tisoč domoljubov-prostovoljcev. Večina se jih je potem zlila v partizanske prekomorske brigade. – Mnogi prekomorci so žrtvovali svoja življenja na pragu svobode že na domačih tleh, še v bitki za Trst spomladi 1945. – Iz odporiške tradicije je na Primorskem zraslo in se razraslo tudi množično partizansko šolstvo, edinstvena institucija v okupirani Evropi. – Ne nazadnje: prvi, že opisani oborožen spopad z italijansko soldatesko na slovenskih tleh se je zgodil med italijanskimi oboroženimi silami in tigrovci na Mali gori.

Na razne načine je bilo in je problematično pisanje o »tigrovskem terorizmu«. Izraz je bil najprej uporabljen v italijanskih policijskih poročilih, ob aretacijah pred prvim tržaškim procesom, razglašal ga je fašistični tisk, nekritično pa so ga povzemali in kot nekako psovko ponavljali tudi povojni partijski, boljševisko naravnani oblastniki na Slovenskem.

Zgodovinarji so ocenili, da so Slovenci in Hrvatje pod Italijo v desetletju po prvi svetovni vojni izgubili: 488 osnovnih šol, okrog 400 društev, toliko tudi knjižnic, svoje krovne politične organizacije, 31 občasnih glasil, pa okrog 300 gospodarskih zadrug, posojilnic in hranilnic. – A v enciklopedijskem članku je zapisano, da je bilo v letih 1926–1930 po policijskih poročilih 99 terorističnih akcij, med njimi 18 požigov, 31 oboroženih napadov in poskusov uboja fašističnih miličnikov in karabinjerjev, 13 ubojev slovenskih ovaduhov in fašističnih nasilnežev, 8 terorističnih napadov na objekte in 4 primeri vohunjenja.

Najprej v oči zbodejo podatki o požigih vrtcev in šol. A ti požigi so videti nesmiselni le, dokler ne spoznamo okoliščin in vzrokov teh dejanj. Če vemo, da je bila slovenska šola tisti čas že do konca in nasilno poitalijančena, če vemo, da so marsikje fašistični učitelji zganjali nad nemočnimi otroki vsakršno nasilje, da so bili marsikje učitelji, ki so imeli življenje vasi nenehno pred očmi, tudi fašistični ovaduhi – bile so seve med njimi tudi kar pogoste pozitivne izjeme – se nam zadeva razkrije v drugačni luči, napadi na vrtce in šole, te potujčevalnice mladega rodu, so bili sestavina premišljenega

in smiselnega primorskega kulturnega boja za narodovo preživetje. »Če ne sme biti naša slovenska šola nič več slovenska, potem tudi ne bo postala italijanska. To je bilo naše geslo, ki nam je dajalo poguma in nas vodilo pri našem boju. To, kar so naši očetje sezidali in si zato pritrgovali od ust, so kmalu uničevali rdeči ognjeni jeziki.« Tako je eden od njih povedal z Primorski dnevnik v jeseni 1948. (Eden od njih, saj je novinarski članek z naslovom Opomin bazoviških žrtev podnaslovljen z Nekaj misli tovariša, ki je sodeloval z bazoviškimi žrtvami – očitno je, da tudi v Primorskem dnevniku ni bilo dobro takega človeka imenovati z imenom in priimkom.) Požigi vrtcev in šol, ki so imeli očitne zglede v fašističnih požigih slovenskih kulturnih domov, so se začeli na Tržaškem Krasu: že 1927 je gorelo na Proseku, potem je pogorela duhovska osnovna šola, pa šola v Škrbini na Krasu in tako potem po vsem Primorskem ... Vendar po italijanskih virih vsi ti požigi niti niso povzročali velike škode, poslopja niso pogorela do tal; poleg tega pa so gorela ponoči, ko ni bilo v bližini ljudi, zato ni bilo človeških žrtev. Ogenj so tigrovci podtikali opremi, tujim zastavam, fašističnim uniformam, potujčevalnim knjigam. In če izvzamemo atentate na človeška življenja, so bile našteje akcije »precej nedolžne«. Celo tožilec je menil, da je bil njihov namen predvsem pokazati, da obstajajo uporniki ... Značilno je tudi, da je bila večina požigov in napadov izvršena ponoči pred kakim fašističnim praznikom. Tako tudi že omenjeni napad v Knežaku pred befano, s katero so po svojem genocidnem načrtu fašisti skušali nadomestiti starega, dobrega sv. Miklavža. Pritrditi kaže oceni dr. Tatjane Rejec, da so bili tigrovci »ljudje, ki so hoteli spet vzpostaviti pravila civilizacije, kot so se razvila v stoletjih, hoteli so zopetno vzpostavitev osnovnih človekovih pravic, ki so jim pripadale po božjih in človeških postavah.«

Navsezadnje bi se lahko tudi vprašali, kaj je bilo bolj teroristično: uboj Jožeta Cerkvénika, občinskega stražnika v Škocjanu pri Divači, prostovoljca fašistične milice, ki je ovadil tržaške študente, ker so 14. maja 1928 na izletu v Škocjan izobesili jugoslovansko zastavo – ali uboj Lojzeta Bratuža, goriškega učitelja, zborovodje, skladatelja in organista, ki so ga o božičnih praznikih 1930 fašisti pričakali kar po maši, kjer so prepevali slovensko, ga mučili in ga prisilili, da je pil strojno olje, pomešano z bencinom, in je zaradi hude zastrupitve poldrugi mesec potem za slovensko besedo umrl prav mučeniške smrti? – Mar človek ali narod, ki ga pritisnejo ob zid in stisnejo za vrat, nima pravice do samoobrambe? To je tu vprašanje. In odgovor se ponuja sam.

Tudi če natančneje premislimo dva najbolj znana tovrstna »teroristična« dogod-ka, ne bo bistveno drugače. Je bil napad na uredništvo fašističnega glasila Il Popolo di Trieste, ki je bil do Slovencev in Hrvatov posebno strupen, teroristično dejanje? Fašistične pogrome je naravnost vzpodbujal. Dvakrat je bil z ustreznimi tigrovskimi sporočili opozorjen, naj preneha s protislovanskim ščuvanjem. Pa nič. In 10. februarja 1930 sta Bidovec in Marušič na stopnišče pred uredništvom nastavila tempirano

bombo, ki je eksplodirala ob 22.50. Atentatorji so računali, da bo počilo, ko bodo prostori prazni, a se je zgodilo, da se je kljub nočni uri tam znašlo več ljudi: smrtno ranjen je bil urednik Neri, ki je dva dni potem umrl. Vendarle je bilo očitno, da so se atentatorji izogibali človeškim žrtvam, kar je – po Milici Kacin Wohinz – navsezadnje priznaval tudi tožilec, ki je menil, da bi bile posledice lahko še neprimerno hujše.

Podobno je bilo z načrtovanim atentatom na Mussolinija v Kobaridu. Petindvajsetletni tržaški študent Franc Kavs, doma iz Čezsoče, naj bi ga izvedel tako, da bi se razstrelil v diktatorjevi bližini, ko je bil le-ta na obhodu vzhodnih meja italijanskega kraljestva. Za 20. september 1938 so mu v Kobaridu pripravljali veličasten sprejem. Kavs pa naj bi se diktatorju približal z bombo velike moči, ki bi po ocenah pričevalcev pobila vse, kar bi bilo v premeru 15 metrov. S pasovi bi si jo moral pritrditi na prsi. Priključena bi bila na baterijo in aktiviral naj bi jo s stikalom, nameščenim za zapestjem. Vse je bilo torej pripravljeno. Vendar se je atentator premislil. Ne glede na različne razlage tega dejstva ni mogoče odmisлити, da je bil eden od motivov za to tudi predvidljiva grozljivost dejanja in preprečitev desetih nedolžnih žrtev. – Na 2. tržaškem procesu 1941. leta je bil Kavs predvsem zaradi tega naklepa obsojen na smrt z ustrelitvijo, vendar čez noč še s tremi tovariši pomiloščen na dosmrtno ječo.

Vseeno se poenostavljeno enačenje tigrovskega terorizma s sodobnim terorizmom, predvsem s tistim skrajnim muslimanskim, kar ponavlja. Tako zadnja leta v poročilih o velikem mednarodnem uspehu Bartolovega romana Alamut, ki je preveden že v celo vrsto jezikov; tudi zato, ker malone preroško ubeseduje prijeme in postopke načrtnega šolanja nekega davnega, že 1000 let starega bližnjevzhodnega terorizma.

Vzporejanje tigrovcev z alamutskimi »živimi bodali« pa ne vzdrži kritične presoje. Še manj jo vzdrži besedno enačenje tigrovskih dejanj s krvavimi dejanji sodobnega terorizma. Za »tigrovskega terorizma« bi bilo treba zato najti kako ustreznejše označevalno besedo.

Pisatelj Vladimir Bartol, po rojstvu Tržačan, v 30. letih živeč in delujoč v Ljubljani, je bil seve s srcem in pametjo med primorskimi uporniki. Njegov namen je bil sicer napisati zgodovinski roman iz začetka drugega tisočletja, a ko je po vojni obujal spomine na trideseta leta, je zapisal: »Ves čas pisanja romana se nisem niti za trenutek zavedel, da se mi je začel vanj vlivati živi tok, živi fluid takratnega zgodovinskega dogajanja v svetu ... S severa je pritiskal na naše meje nacistični diktator Hitler s svojimi fanatičnimi esesovci. Z zapada je grozil Sloveniji in vsem Jugoslovanom fašistični vodja Mussolini, pod čigar jarmom je ječala tretjina Slovencev in velik del Hrvatov ... Na vzhodu je prevzel nasledstvo odrešujoče Leninove revolucije zagonetni Stalin ...« In v ta kontekst je sodilo tudi Bartolovo razumevajoče sprejemanje tigrovcev, teh »radikalnih upornikov zoper Mussolinijev fašizem«. Nastajajoči zgodovinski ro-

man je tako postajal tudi velika prispodoba tistega časa. – In vendar se tigrovcev ne da niti približno enačiti z zgodovinsko izpričanimi arabskimi fedaii. Medtem ko je le-te njihov vodja z demoničnim psihološkim in telesnim manipuliranjem načrtno in dolgoročno vzgajal in jih z obljubo raja pripravljajal za neustrašne samorilske bojevnike – »živa bodala«, je tigrovstvo zraslo povsem spontano, »iz najbolj primarne človekove potrebe po svobodi, iz odpora proti posameznikovemu in narodnostnemu ponižanju, iz kratenja temeljne človekove pravice do maternega jezika«. Medtem ko je grozljivi trinog Seiduna iz Alamuta v sli po neomejeni oblasti nad ljudmi in stvarmi svojim mladim fanatičnim vernikom s pošastno psihološko igro prevare obljubljal neizmerno, večno plačilo v raju, torej so se zapeljani fantje žrtvovali le sami zase, za potešitev svoje sle – je tigrovski boj nastajal kot spontan odbor, ki se je rojeval na vseh koncih Primorske in se zlival v vseprimorsko gibanje, ob široki ljudski podpori je prerasel v boj na življenje in smrt, tudi v žrtvovanje življenja za svobodo. Mladi primorski bojevniki so res posegli tudi po najbolj radikalnih sredstvih. A saj je takrat – po Jožetu Pirjevcu – »na radikalno pot stopila celo slovenska duhovščina, ki je z Zborom svečenikov sv. Pavla organizirala nadvse razvejano ilegalno delovanje, uporniško naravnano do posvetnih oblasti, močno kritično pa tudi do cerkvene, celo do samega Vatikana.«

Zorko Jelinčič je v svojih spominih sicer zapisal, da se je TIGR že ob ustanovitvi odločil za »revolucionarno metoda boja: z nasiljem proti nasilju«, a hkrati opozoril, da se o organizaciji vse prevečkrat pišejo kot o teroristični organizaciji ali celo sekti; spregledujejo pa, »da je njen program vseboval vsestranski odpor proti italijanizaciji in posebej proti fašizmu«, saj je že na nanoškem ustanovnem sestanku med glavne sklepe sprejel organiziranje »pouka materinščine v družinah« in »poglobljeno propagando za bojkot fašističnih inštitucij«. – Andrej Šavli iz Tolmina, po drugi svetovni vojni ugleden pedagog, je dobil na Nanosu nalogo, da sestavi učni načrt za slovensko šolo v družini, kar je tudi storil. – Očitno pa je, da je bila v pogledih in dejanjih v primeri z goriško-tolminsko vejo sicer bojevitejša pivško-tržaška veja TIGR-a.

Po vojni so partijski oblastniki proti tigrovcem sprožili pravi pogrom. Še kar naprej so vztrajali pri ločevanju med tigrovskimi »plebejci« in njihovimi »prodanimi voditelji«, ki se je začelo že pred koncem druge svetovne vojne. Pritiskali pa so na oboje, te druge so onemogočali, preganjali in izločevali iz javnega življenja, prve na razne načine psihološko zastraševali in s tem silili k molku. Oblastniki so vztrajali pri svojem, četudi je bilo to povsem v nasprotju z razvojem dogodkov in spoznanjem o široki protifašistični in protinacistični koaliciji, ki je skovala trdno medvojno zaveznitvo. Vztrajali so pri stari, že medvojni oceni, da so bili voditelji »temeljito zapleteni v razne imperialistične mreže in so pustili fante umirati za tuje račune«. To so »utemeljevali« predvsem s tigrovsko vohunsko dejavnostjo, tako v korist prve, po njihovih ocenah gnile Jugoslavije, v katero pa so Primorci verjeli, saj so morali

verjeti v oporo matice, vse do njenega klavrnega konca, kot tudi v prid angleških in francoskih obveščevalnih služb. To je bilo do neke mere tudi res, a pri tem so namerano spregledovali, da so bili leta 1939 edini pravi zavezniki v boju proti fašizmu in nacizmu le Angleži in Francozi, saj sta ruski zunanji minister Molotov in nemški zunanji minister Ribbentrop sredi 1939. leta podpisala pakt o medsebojnem nenapadanju, pa četudi samo iz taktičnih razlogov, kot so ta zgodovinsko problematični sporazum skušali opravičevati. Angleški zgodovinar Taylor je takoj po vojni zapisal: »Še preden je vojna segla v Jugoslavijo, so bili Slovenci zavezniki Velike Britanije /.../ Bili so osrednji plamen odpora v jugovzhodni Evropi.«

A taka mnjenja so bila po vojni za tigrovstvo in oblastniške načrte z njim kvečjemu obremenjujoča. Vztrajali so pri svojem in s svojo »neomajno močjo« ukrepali. Danilo Zelen, ki je padel na Mali gori maja 1941, že ni bil več nevaren. Enako Ferdo Kravanja, v partizanih Peter Skalar, neutruđen in prizadeven aktivist OF, ki je leta 1944 padel v Posočju. – Alberta Rejca, ki je kot ilegalec v Beogradu dočakal konec vojne, pa so tam aretirali že 1. februarja 1945, ga zasliševali kot »angleškega vohuna« in za tri mesece zaprli. Rešilo ga je šele posredovanje Ivana Regenta. A poslej ga je imela UDBA nenehno pod nadzorom in ga ovirala v njegovih publicističnih prizadevanjih. Revija Borec je v 11. številki leta 1957 sicer v drobnem tisku objavila njegov skrajno zgoščeni prikaz tigrovstva, ki je pomenil enega prvih poskusov preboja javnega molka o TIGR-u. – Eden najbolj drznih tigrovskih gverilcev Tone Černač, vsa leta partizan, se je kmalu po vojni umaknil v svojo gozdarsko stroko in lovstvo. – Justa Godniča, ki je po letu 1931 v tesni navezi z Zelenom živel posebno burno življenje, bil v letih 1941–1945 partizan, so zaprli že nekaj dni po osvoboditvi. Zagrenjen in razočaran je po izpustitvi živel v Kranju. – Ivan Rudolf, patriot, ki je kot oficir med slovenskimi fanti v severni Afriki vztrajno in uspešno novačil za obrambno vojsko, se ni smel vrniti v Slovenijo, ker da je angleški agent; ob vračanju v domovino ni smel dlje ko do Trsta. – Dr. Ivan Marija Čok, ki je emigriral v Jugoslavijo že 1929. leta in tam kot politik znal poiskati tudi zveze s starojugoslovanskimi oblastmi, je v 30. predsedoval Zvezi jugoslovanskih emigrantov v Jugoslaviji. Njegov greh je bil, da je neposredno pred bombardiranjem Beograda aprila 1941, podobno kot kraljeva vlada, zbežal na Bližnji vzhod, kjer sta se srečala z Rudolfom, od tam pa v London, kje je kasneje sodeloval v prizadevanjih za sporazum med novo Titovo vlado v Jugoslaviji in staro, ubežno, ki je pristala v Angliji. Po vrnitvi v Trst je še nekaj časa poskušal sodelovati v obrambi slovenstva, a so ga v Sloveniji vztrajno napadali, še poleti 1947 so ga v Ljubljani razglašali za agenta tuje obveščevalne službe, tako da se je nazadnje umaknil iz javnosti, kasneje pa odletel v ZDA.

Zgovoren primer v vsem tem načrtno sumničavem dogajanju je primer Cirila Kosmača, doma s Slapa ob Idrijci, tigrovca, najmlajšega obtoženca na prvem tržaškem procesu, pozneje partizana, sicer pa enega najodličnejših slovenskih pisateljev 20.

stoletja. Kot med obema vojnama je tudi »v svobodi« neposredno po 1945. letu delil kruto usodo preštevilnih Primorcev, rodoljubov in »narodnih revolucionarjev«.

Po medvojni vrnitvi iz tujine so mu v Črnomlju, na osvobojenem ozemlju Bele krajine, zaupali uredništvo Slovenskega poročevalca; v osvobojeni Ljubljani je maja 1945 Poročevalec postal osrednji slovenski dnevnik, Kosmač pa njegov glavni urednik; njegov tesen sodelavec in prijatelj Niko Košir, kasneje ugleden publicist in prevajalec iz italijanske in španske književnosti, pa zunanjepolitični urednik. – V sestavku ob pisateljevi in prijateljevi smrti se je maja leta 1980 spomnil tudi »strahotne krivice«, ki so jo Kosmaču prizadejali povojni oblastniki.

Pri tem je z nekaj bridkimi ocenami označil vzdušje časa obračunavanj z vsemi drugače mislečimi, tudi s soborci: »S temi prekletimi sodelavci med osvobodilnim bojem – tedaj so jih še kar nekako prenašali in z njimi, če že ne kdove kako lepo, vsaj kolikor toliko dostojno ravnali – pa je po zmagi nastal velik križ. Večina je pač mislila, da lahko ostane ponosno zravnana tudi v svobodi, če je bila taka v hudih dneh sovražne zasedbe.« Nikakor se niso hoteli odvaditi, da bi »mislili s svojo glavo, to pa je bil vnebovpijoči greh. Tistega, ki se ni bil pripravljen podati, je bilo treba tako ali drugače zlomiti, zastrašiti, osvinjati, in če bi vse to nič ne zaleglo, uničiti, da bi bil tudi poslej, po tolikernih žrtvah za neko namišljeno svobodo, spet le en sam pastir in v enem hlevu zgnetene in po taktu blejajoče ovce in kostruni.«

V dandanašnji že dodobra znanem in nezaslišanem povojnem pogromu revolucije (ki zmerom žre tudi svoje otroke) so bili po krvavem obračunavanju z medvojnimi sodelavci, ki naj bi postali nasprotniki, na vrsti za pregon nesrečni interniranci, »ljudje, ki so v taboriščih smrti po naključju ostali živi«. Potem so prišli na vrsto partizani in kot eden prvih Ciril Kosmač – februarju 1946 je bil »nenadoma odstavljen in odpuščen«.

»Na jesen leta 1946 so mu naprtili obtožbo, da je nič manj kot angleški vohun, agent obveščevalne službe Intelligence Servicea. Človek torej, ki se je vključil v boj za pravice Slovencev, ko je komaj odrasel šolskim klopem, patriot do dna duše kot večina Primorcev, ki so po prvi svetovni vojni prišli pod Italijo, mož, ki je okusil italijanske ječe in so mu Nemci v taborišču Dachau ubili očeta, ki si ni pomišljal priti na osvobojeno ozemlje, čeprav je imel možnost, da tudi zadnji čas vojne prebije v kakem mirnejšem zavetju, glavni urednik glasila Osvobodilne fronte naj bi torej v očeh vseh postal umazan vohun in tuji plačanec.«

V nadaljevanju Košir piše, da ne ve, kako se je potem ta nesmiselna obtožba razpletla: sklepa pa, da Josip Vidmar »in morda tudi Kidrič /.../ ne glede na vsesplošen strah« pisatelja nista pustila na cedilu, da ga vsaj niso »začeli javno sodno preganjati«.

Namig o posrednikih pri razpletu Kosmačeve zgodbe je pet let pozneje potrdil Vidmar sam. Vidmar je bil 1941. leta, kot je znano, med ustanovitelji OF, neposredno po vojni pa je ostal v samem vrhu nove oblasti, njegovo pričevanje je torej pričevanje iz prve roke. S Kosmačem da sta si dobra znanca in skoraj prijatelja, se je spominjal. Že iz sredine 30. let, ki jih je Kosmač bedno prebijal v Ljubljani, preživljajoč se le s honorarji za prve objave. Vidmar in pesnica Lili Novy sta mu, spoznavajoč njegovo pisateljsko nadarjenost, leta 1938 po svojih zvezah oskrbela francosko štipendijo, ki ga je odpeljala v Pariz. Prek Anglije se je 1944. vrnil v domovino.

»V Ljubljani je Kosmač prevzel funkcijo glavnega urednika Slovenskega poročevalca,« piše Vidmar. »Toda že v februarju leta 1946 je bil nenadoma odstavljen in odpuščen, kolikor sem mogel zvedeti – zaradi denunciacije in na pritisk iz Beograda. Mislim, da je bilo to eno izmed sramotnih dejanj naše revolucije. Upiral sem se, toda pomagalo ni. Kosmač, ki je med tem izdal knjigo svojih predvojnih novel Sreča in kruh in istega leta objavil Očka Orla in pripravil scenarij za film Na svoji zemlji in še leta 1950 objavil svoj Pomladni dan, s katerim je požel prve pomembne uspehe v tujini, zlasti v Angliji, je bil tedaj že viden in znan slovenski pisatelj, nenadoma pa taka nečastna in krivična kazen. Vržen je bil v popolnoma brezpraven položaj. Poleti leta 1947 ali morda kasneje sem se oglasil pri maršalu Titu na Brdu in mu vpričo Rankovića povedal svoje mnenje o zadevi, pri čemer sem izjavil, da za Kosmača jamčim s svojo glavo.« In je uspelo, na ukaz z najvišjega jugoslovanskega vrha. – Pisatelju so potem ponudili to in ono službo, a se je prav kmalu rajši rešil iz Ljubljane v Portorož in v svoboden pisateljski poklic.

In še enkrat Košir: »Škoda, če ni Ciril nikjer pustil zapisano, kakšne grdobije je moral tedaj prestajati. Z zastraševanjem so hoteli dobiti obremenilne priče tudi med njegovimi prijatelji in sodelavci.« Večkrat so izsiljevali tudi Koširja. Izsiliti so hoteli potrditev, da je Kosmač vohun, zahtevali, naj se ga izogiba ... zastraševali na vse načine. – Ali je Kosmač pustil o tem kaj zapisanega, ni znano, njegovih zbranih spisov še ni na voljo. Zelo verjetno bi se kaj našlo v Udbinih in drugih arhivih. Resnice o obravnavani krivici pa to itak ne bi moglo spremeniti.

Pisatelj Ciril Kosmač je torej doživljal podobno usodo kot številni drugi Primorci v začetku 30. let in še enkrat sredi štiridesetih. Le da se je zanj obakrat izteklo kolikor toliko srečno: na prvem tržaškem procesu je bil kot najmlajši in po tedanji zakonodaji še nepolnoletni obtoženec odpuščen, po drugi svetovni vojni pa so ga reševali in rešili vplivni prijatelji.

Resnično tragično pa so končali zvečine primorski fantje, bivši italijanski vojaki, ki so se v severnoafriških angleških taboriščih izurili za padalce, radiotelegrafiste in druge specialne vojaške naloge in prostovoljno stopili v partizanske vrste, da bi

pripomogli k hitrejši osvoboditvi domačih krajev. S padali so spet padli na domača tla in prispevali svoje k zmagi. Agenti OZNE, predhodnice UDBE, pa so jih pozneje večinoma pobili. Spominska plošča z 22 imeni v Škrbini na Krasu ohranja spomin na njihovo domoljubje in na nezaslišano krivičnost povojnega trdega jedra slovenskih oblastnikov-zmagovalcev.

Pritrditi je treba treznemu spoznanju zgodovinarja Branka Marušiča, da so povojni oblastniki, s tem ko so tigrovcem očitali povezanost »s tujimi obveščevalnimi službami« in »zapletenost organizacije v razne imperialistične mreže«, delali veliko krivico. »Take nepravične, izključujoče in z določenimi ideološkimi izhodišči podprte trditve so po vojni v Jugoslaviji krojile odnose oblasti do organizacije TIGR«, piše v Rodoljubu. »Organizacija je bila v veliki meri izključena kot tvorec, če ne iniciator antifašističnega odpora na Primorskem. Ni bila pa zamolčana, le njena dejanja niso bila vselej predstavljena v podobi, ki bi si jo zaslužila. Poskus obračuna v tigrovci leta 1958 ni uspel, pač pa so šestdeseta leta napovedala spremenjen odnos oblasti. Takrat je TIGR postal predmet znanstvenega preučevanja.«

In tu se je treba pomuditi le pri omenjenem neuspelem partijskem obračunu. Kolikšno težo so komunistični oblastniki pripisovali upravičenim in pravičnim poskusom preboja resnice o TIGR-u, priča obsežno gradivo s seje Izvršnega komiteja CK ZKS (Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije) z dne 13. junija 1958.

Kot priča Izvleček iz zapisnika seje Izvršnega komiteja CK ZK Slovenije, ki ga je podpisal Ivan Maček, so »o ponovni aktivizaciji članov bivše organizacije TIGR« razpravljali vsi tedanji vodilni partijski in državni funkcionarji. Za razpravo je bila predložena t. i. politična ocena, očitno temelječa na »analizi«, pravem notranjepolitičnem beleženju dejavnosti nekaterih bivših tigrovcev v okraju Koper. Tam je najprej zapisano, da se je »poskus oživljanja organizacije« že nekaj let prej začel na območju Ilirske Bistrice, kjer da so si nekateri tigrovci-partizani prizadevali za priznanje t. i. spomenice 1941, se pravi priznanja vsem zaslužnim prvoborcem in ne le tigrovcem-partizanom, ki so že med vojno stopili v partijo, saj da so bili tigrovci predhodniki NOB na Primorskem in da naj postane TIGR sekcija znotraj ZB (Zveze borcev). Na svojo stran da so pridobili tudi Toneta Ukmarja, rojenega na Proseku, po vojni pa bivajočega in delujočega v Koprju, tigrovca, španskega borca, spomeničarja, takrat pa ljudskega poslanca v republiški skupščini. – A pripravljeno gradivo je podčrtavalo le stare partijske očitke o tigrovskem nacionalizmu in plačanem vohunstvu, pri tem pa zaradi večje prepričljivosti vztrajalo pri ločevanju tigrovskega vodstva od poštenega »plebejskega« sodelovanja preprostih Primorcev. Ta že stara »ocena« je bila očitno vodilo tudi »zapiskom«, ki so nastajali s policijskim in vohunskim spremljanjem nekaterih nekdanjih tigrovcev na vsakem njihovem koraku. Posebej je »ocena« izpostavila imeni Josipa Ujčiča iz Kosez pri Ilirski Bistrici, ki da najbolj vztrajno zagovarja stališče,

da je bil »TIGR pravi pobudnik« vstaje na Primorskem 1941, in Alberta Rejca, ki da je bil med vojno »angleški agent«, ki da si najbolj prizadeva za publicistično obravnavo tigrovstva in se pri tem povezuje s podobnimi prizadevanji na Tržaškem. – Priloga, poročilo postaje LM (Ljudske milice) Postojna z dne 20. februarja 1958 pa posebej izpostavlja organizacijsko nevarno aktivnega Alojza Zidarja; zaradi prejšnje leto v Slovenskem Jadranu objavljenega članka, ki je bivše tigrovce razjaril in razžalil, je namreč napisal odločen odgovor, ki pa mu ga niso hoteli objaviti, zato je pozval tigrovce-partizane k podpisovanju ustreznega protestnega pisma. To pa je bilo za tisti čas uradnega enoumja veliko preveč. Vendar se Zidar tudi v naslednjih letih prav po tigrovsko ni vdal do konca.

Razprava je le ponavljala in podčrtavala uvodne ocene: da bivši tigrovci, ki se organizirajo za skupen nastop, poskušajo dokazati, da je bila »ta organizacija prvi in pravi pobudnik vstaje na Primorskem in ne KP«, kar da je nedopustno, in da si celo prizadevajo tigrovstvo »vključili kot posebno sekcijo v ZB«. Nov poudarek pa je bil v navedbi, da se za ustrežnejšo oceno tigrovstva še posebej navdušuje mladina; študentje v Postojni da nameravajo izdati celó knjigo-zbornik o tem gibanju, a da je treba na vsak način zahtevati, naj pred objavo vse tekste predložijo v pregled – med teksti za nastajajoči zbornik da je še posebej problematičen sestavek Alberta Rejca, ki obravnava prav čas med svetovnima vojnama. In objavo tega sestavka so oblastniki v Postojni in na okraju v Kopru dejansko onemogočili.

Med najostrejšimi razpravljavci na obravnavani seji je bil tedaj 39-letni Mitja Ribičič, rojen v Trstu, jugoslovanski komunist od leta 1941, že pred koncem vojne poslan na šolanje v Sovjetsko zvezo, torej boljševiško podkovan partijski kader, po vojni republiški javni tožilec, državni sekretar za notranje zadeve, se pravi notranji minister. Njemu je bilo »vprašanje TIGR-a popolnoma jasno«. Po njegovem »ni mogoče priznati, da je TIGR predhodnica narodnoosvobodilnega gibanja na Primorskem in ne KP, pač pa je ta le nadaljevala delo TIGR-a,« je pribijal. »Če prepustimo raznim Rejcem itd. /.../, da ustvarjajo obraz te organizacije, da oni tolmačijo in publicirajo primorsko gibanje, minirajo Partijo.« – Minirajo Partijo! S to izjavo je Ribičič razkril srž problema! Javno priznано tigrovstvo bi miniralo Partijo, njeno edino veljavno resnico o njenem prvenstvu v mobilizaciji ljudskih množic za upor proti okupatorju, in seve s tem njene privilegirane položaje v povojni slovenski družbi. Temu, popolni oblasti nad ljudmi in stvarmi, pa se vodilni partijski ljudje nikakor niso nameravali odreči.

Nato so razpravljavci z različnimi poudarki dograjevali načrt zatrtja teh »nevarnih« prizadevanj, ki naj seže po vseh že preizkušenih sredstvih zoper sovražnike ljudstva: s tolmačenjem edino prave, partijske resnice je treba v vsako partijsko celico in med ljudi, predvsem z dokazovanjem, da je šlo »za čisto navadno vohunsko organizacijo«;

z utišanjem omahljivih tigrovcev-partizanov; z udbovsko kontrolo nad primorskimi študenti, ne nazadnje in po potrebi tudi s policijskimi prijemi zoper najbolj trmaste posameznike ...

Vendar pa udar ni mogel več uspeli – prebijanje resnice o TIGR-u je le upočasnili.

Med najbolj zaslužnimi za prodor resnice o TIGR-u, preden so se zadeve lotili zgodovinarji, predvsem dr. Milica Kacin Wohinz, sta bila Tone Rutar iz Čadrga na Tolminskem in Lojze Zidar iz Topolca pri Ilirski Bistrici. Upokojeni učitelj Tone Rutar je po vojni neutrudno zbiral in zbral obsežno gradivo. Ustvaril je – po Miri Cencič – pravo zakladnico podatkov, pričevanj in zapisov. – Alojz Zidar z Bistriškega, tigrovec in partizan, kot je zapisal v naslov svoje knjige spominov, pa si je desetletja neutrudno, prav trmasto prizadeval spremeniti odnos do TIGR-a na institucionalni in politični ravni. Za ohranjanje spomina so sicer največ storili zunaj Republike Slovenije in Federativne ljudske republike Jugoslavije, v zahodnem zamejstvu, z objavami v tržaškem Primorskem dnevniku, predvsem pa na Radiu Trst, kjer so novinarji (Lida Turk idr.) z načrtnimi raziskavami opravili karseda pomembno kulturno-zgodovinsko delo. Na naši strani meje je z odkrivanjem spominskih obeležij podobno kulturno-zgodovinsko poslanstvo imel Klub starih goriških študentov. A na Radiu Koper se je bolj ali manj osamljeno s tem spopadal Andrej Jelačin. – Vsem pa je bilo v močno oporo neuklonjivo publicistično prizadevanje pisatelja, avtohtonega Tržačana Borisa Pahorja, ki je, trdo preizkušen tudi z doživetjem nacističnih taborišč smrti, znova in znova in z velikim prepričanjem in pogumom načenjal razpravo o ključnih vprašanih slovenstva in narodnem obstoju, polemiziral tudi z vodilnimi partijskimi ideologi v Sloveniji in Jugoslaviji, četudi so ga, zaverovani v svojo politično moč še tako trdo zavračali in na vse načine ovirali. Podobno polemično ostro se je v 70. in 80. letih publicistično spopadal s pisateljskimi modernisti v Sloveniji, ki so njegovo prepričano slovenstvo hladno zavračali in ga celo nesramno smešili. Veren dokument o tem je njegova večkrat ponatisnjena knjiga *Odisej ob jamboru*. Fašizem in primorsko odporništvu med svetovnjima vojnama sta obenem bistveno zaznamovala tudi njegovo leposlovno pisanje: v romanih je psihološko poglobljeno razgaljal bistvo fašizma in umetniško ubesedoval ključne ljudske stiske, iz katerih sta spontano rasla primorski odpor in upor (romana *Vila ob jezeru*, *Parnik trobi nji in drugi*).

Spomin na posamezne dogodke ali / in ljudi so gojile zamejske slovenske šole, na tej strani meje pa predvsem osnovna šola na Prestranku. Niz življenjepisnih člankov o posameznih tigrovcih je vztrajno izhajal v zvezkih Primorskega slovenskega biografskega leksikona, ki ga je onstran meje izdajala goriška Mohorjeva družba. Izvirna je bila zamisel Kluba starih goriških študentov, ki je leto za letom odkrival spominska obeležja velikim Primorcem, tudi tigrovcem. Leta 1972 se je v

polemičnem članku, objavljenem v koprski reviji Obala, podpisani že v naslovu spraševal »Zakaj molk o organizaciji TIGR in tigrovcih?« – Namero Kluba postojnski študentov iz leta 1957 je šele leta 1975 uresničila takratna Kulturna skupnost Postojna z izdajo zbornika Ljudje in kraji ob Pivki. – 1976. je novinar Janko Perat pri koprski Lipi izdal pripoved o tigrovstvu, roman Golo upanje. In še marsikaj je bilo napisanega, manj tudi objavljenega. – Ko je tržaški Primorski dnevnik prinesel za tigrovstvo žaljivo poročilo s predstavitve Peratovega romana v Kopru, se je s pismom uredništvu prizadeto od-zval Albert Rejec; a dva dni potem mu je odgovoril sam Joža Vilfan, takrat poslanec v zveznem zboru Jugoslavije. V petkrat daljšem pisanju je odvetniško dvomno zvitorepil, vendar pa očitno vztrajal pri ocenah, ki jih je o tigrovstvu zapisal že 1944. leta v Partizanskem dnevniku. Dokaz, da je partija slejkoprej vztrajala pri svoji edini resnici.

Po pričevanju pisatelja Bogomirja Magajne iz leta 1956, tedaj predsednika založniškega sveta koprške Lipe, je dr. Lavo Čermelj založbi predložil natis prevoda svojega (že omenjenega) dela o Slovencih in Hrvatih pod Italijo med svetovnima vojnama, a ko je bilo že skoraj vse dogovorjeno, je prišel »namig od zgoraj« in iz vsega tega ni bilo nič. Knjiga je potem izšla šele 1965. pri Slovenski matici v Ljubljani.

A 1983. je v sozaložništvu Lipe Koper in Založništva tržaškega tiska vendarle izšla knjiga spominov enega vidnejših tigrovcev, Dorčeta Sardoča s prav povednim naslovom Tigrova sled. In 1989. je bila v Kopru natisnjena Zidarjeva knjiga Doživetje tigrovca partizana.

Leta 1990 pa je pri Lipi Koper izšla zajetna knjiga dr. Milice Kacin Wohinz z naslovom Prvi antifašizem v Evropi. Odlično in temeljno delo o tej tematiki, napisano po zgodovinski preučitvi obsežnega gradiva, tudi po preučevanju italijanskih arhivskih virov; ta knjiga je bila osrednji vir in vodilo teh naših razpredanj.

Vendar je moral TIGR na primerno družbeno priznanje počakati na slovensko osamosvojitve 1991. – Leta 1993 je zgodovinar Aleš Gabrič za Svobodno misel napisal sestavek Molke o TIGR-u, v katerem je razmišljal o odnosu Partije do TIGR-a in podčrtal tedaj že kar uveljavljeno spoznanje takole: »Ker se je ‚uradno‘ upor proti fašizmu začel šele leta 1941, ni bilo nikakor možno v to edino veljavno resnico uvrstiti oboroženega odpora Slovencev že pred to letnico.« In dodal, da je šlo v primeru TIGR-a »za enega najizrazitejših primerov dirigiranja slovenskemu zgodovino-pisju«.

Pomembna je bila pri oživljanju spominov in rehabilitaciji TIGR-a vloga 21. maja 1994 v Postojni ustanovljenega vseprimorskega Društva za negovanje rodoljubnih

tradicij organizacije TIGR. Glavna pobudnika ustanovitve sta bila spomeničar Ciril Pelicon in mlajši, neumorni Karlo Kocjančič s še nekaterimi somišljeniki (Brgoč, Fatur, Pregelj idr.). In prva društvena pobuda, postavitve spominske plošče začetnikom tigrovskega gibanja na Pleši vrh Nanosa, je bila udejanjena 4. septembra istega leta, z veliko svečanostjo, ki ji je ob množični udeležbi s prav tigrovske udarnim, a tudi poetično vznesenim govorom dal ton primorski pisatelj Saša Vuga. Svojevrstno, četudi tiho priznanje domoljubnemu gibanju Primorcev med svetovnima vojnama in posredno opravičilo za krivice, ki so se jim godile po osvoboditvi, pa je bila prisotnost prvega predsednika slovenske države Milana Kučana.

Svoje delo je društvo, ki je imelo že kmalu skoraj 1000 članov na obeh straneh zahodne meje, zastavilo v več smereh. V letih svojega obstajanja je na obeh straneh odkrilo vrsto spominskih obeležij primorskim rodoljubom. Leta 2000 je začelo izdajati občasnik Primorski rodoljub in spodbujati raziskave o pomembnih tigrovcih: doslej je izdalo in založilo že več monografsko zastavljenih knjig o posameznih dogodkih ali / in osebnostih iz tigrovskega časa (med pisci se po večkrat predstavljajo Vera Brgoč, Mira Cencič in Borut Rutar).

Slovenska država je potem tigrovskemu gibanju izrekla še več priznanj. Ob 50-letnici priključitve Primorske k Sloveniji in Jugoslaviji, kar je bil vseskozi tigrovski cilj, je predsednik Republike za prispevek k zmagovitemu boju proti nacifašizmu TIGR odlikoval z Zlatim znakom svobode Republike Slovenije.

Povezanost med tigrovskim in narodnoosvobodilnim bojem »ni samo v tem, da se je večina nekdanjih borcev TIGR-a vključila v partizanski NOB in da so številni med njimi žrtvovali svoja življenja za iste cilje« je v govoru pri spomeniku na Mali gori leta 2004 povedal tedanji predsednik Zveze združenj borcev dr. Janez Stanovnik je ugotovil, da je ta »povezanost večstranska« ter priznal: »Tako TIGR kot OF oziroma NOB sta bila vsenarodno gibanje. Upor TIGR-a ni bil dejanje posameznikov, pa tudi ne dejanje političnih strank ali pa svetovnonazorskih skupin. TIGR je imel svoje globoke korenine v primorskem ljudstvu in je vključeval ljudi brez ozira na njihova politična in svetovnonazorska prepričanja.« Pritrdil je tudi prepričanju, da je bil tigrovec Danilo Zelen, ki je 13. maja 1941 padel na Mali gori, »prva žrtev narodnoosvobodilne borbe celega slovenskega naroda«.

Po vsem zapisanem je najbrže še bolj podprta naša izhodiščna misel o tigrovstvu kot gibanju. TIGR je beseda, ki je zaradi svoje kratkosti in pomenske udarnosti prekril vseprimorski, sprva spontan, potem pa vse bolj organiziran odpor proti genocidnemu raznarodovanju. »Organizacija« TIGR kot mladostna udarna pest ne bi mogla obstati brez vsestranske, četudi v opisanih okoliščinah bolj ali manj prikrite podpore sleherne primorske vasi in zaselka. Tigrovsko odporniško gibanje pa je tudi sicer delovalo na vseh obrambnih okopih, pri čemer je bila neprecenljiva narodnoobrambna dejavnost primorske duhovščine, od najpreprostejših kaplanov in vikarjev, do škofov. Neprecenljivo vlogo je, kot smo videli, na prav različne načine odigravalo tudi primorsko učiteljstvo. Angleški zgodovinar A. J. P. Taylor, ki se je ukvarjal s problematiko Trsta, je – po Borisu Pahorju – spoznal: »Noben narod ni boljše branil svojih pravic kakor Slovani zahodno od Julijskih Alp ... bil je dvajset let trajajoči plebiscit ... Slovenci so se kot narod upirali temu, da bi izginili ...« In so vzdržali.

Trije podnaslovi tega razpravljanja pa so še posebej utemeljeni: Teror in odpor poskuša, sledeč zgodovinski resnici, zavriniti dolgoletno pisanje o tigrovcih kot teroristih in uveljaviti prepričanje, da je bil najprej strahoten genocidni fašistični teror, ki je nujno, po naravi stvari, moral roditi vseljudski, narodnoobrambni odpor. Teroristični značaj je imel fašizem, fašistična država, ne pa tigrovci, ki so se v obrambo pravice sovražniku postavili po robu tudi za ceno svojih življenj. Strelji v tišino povzemajo verz iz znamenite Kosovelove pesmice o brinovki, ki v jesenski tihi čas leti čez Kras, s katero naj bi tenkočutni pesnik zaslutil in preroško napovedal strele na bazoviški gmajni; zaznamuje dva najbolj tragična dogodka tigrovskega gibanja; obakrat, po prvem in po drugem tržaškem procesu, so smrtonosni strelji usekali v jutranjih jesenskih urah in odjeknili čez tiho kraško gmajno, rdečkasto kraško zemljo pa je še pordečila mlada kri najprej štirih, potem pa še petih na smrt obsojenih in ustreljenih. Svetopisemsko intonirani besedi Ponižanje in poveličanje podčrtavata vnebovpijoča, nedoumno krivična poniževanja in preganjanja, ki so jih primorski rodoljubi po drugi svetovni vojni pretrpeli od svojih ljudi, kar je zagotovo še neskončno bolj bolelo kot tujčevo nasilje – in končno poveličanje resnice, ki so jo dušili na vse načine, a se je počasi le prebijala na dan in na koncu zmagala.

In Zgodbo o primorskem TIGR-u lahko sklenemo z Gregorčičevimi, osebno in narodnostno občutenimi verzi iz pesmi Na bregu:

*Na bregu stojim in v mórje strmim:
pod mano srdito valovje
rohni ob kamnito bregovje;
do néba praši se megleni dim,
v obraz mi brizgajo pene
od skalne stene;
a stena skalna
ostane stalna,
in jaz se na robu ne ganem,
viharju kljubujem, ostanem!
Ko v steno valovje, usode vihar
ob mé se zaganja;
a duh se ponosni ne uklanja;
ti streti me moreš, potreti nikdar,
usode sovražne besneči vihar!*

Ali pa z besedami primorskega revolucionarja, španskega borca, partizana, publicista in diplomata Aleša Beblerja, ki jih je izrekel 1981 v Trstu ob predstavljanju svoje knjige spominov Čez drn in strn: »Obstali smo, ker smo bili tako žilavi, tako trdovratni v svoji vztrajnosti, da ostanemo na tej zemlji kot eden izmed narodov, ki je v šopku narodov sveta, a vendar cvet zase.«

Ali z gorečim prepričanjem najbolj slovenskega med slovenskimi pisatelji, Tržačana Borisa Pahorja, odtisnjem na naslovnici druge izdaje Odiseja ob jamboru iz 1971. leta: »Kljub vsem vzponom človeškega razuma, kljub pridobitvam človeškega duha, s katerim se vzdigujemo nad etnične meje, je narodno občestvo še zmeraj najbolj žlahtna domovina človeškega srca. In prepričan sem, da bo v prihodnosti plemenita vrednost njegovega bistva, četudi nekoliko spremenjena, v glavnem ostala ista. Majhen narod pa, ki je drugim zelo kasno odkril svojo zamolčano osebnost, bo šele v nadaljnjem razvoju človeške družbe lahko zavesten soustvarjalec v pestrem sožitju avtonomnih etnij.«

Ali z rahlo filozofskim spoznanjem Edvarda Kocbeka o našem slovenskem jeziku, saj je bil prav boj za jezik, ki pomeni bistveno značilnost vsakega naroda, brez katere naroda preprosto ne more biti več, kar so Primorci zaznali skoraj nagonsko in s tem

spoznali bistvo, ter se s stisnjenimi pestmi in zobmi postavili v njegovo bran. Kocbek je bil prepričan: »Ni nobene druge poti v prihodnost, kakor da se jezika, ki je nastal z nami vred kot resnica našega počlovečenja, oprimemo posebno danes, ko se s planetarizmom vtihotapljajo v nas bližnje in daljne skušnjave lahkotnega svetovljanstva.«

Ali pa da sklenemo kar z modrostjo našega očaka Primoža Trubarja, izpovedano, kot je le on znal, kratko, preprosto in jedrnato: STATI INU OBSTATI! – Dandanašnji bi Slovenci mogli in smeli in morali stati pokončno in samozavestno, s ponosom na naše dosežke, ki nas uvrščajo med kulturne in tvorne narode sveta.

O DRUŠTVU TIGR PRIMORSKE IN NJEGOVEM NASTANKU

Na koncu burnih 80. let je v Jugoslaviji zavladała gospodarska politična kriza. Pri iskanju izhoda iz nje je prišlo do upadanja partijskega vpliva na družbeno dogajanje, saj je postajalo jasno, da se gospodarski in družbeni sistem, ki ju je vzpostavila partija, sesuvata. Z demokratizacijo družbe se je krepila tudi narodna zavest, ki je bila v preteklih desetletjih potisnjena na obrobje. To je npr. prišlo do izraza tudi v polemiki okrog skupnih šolskih jeder, to je poskusa odprave kulturne raznolikosti večnarodne države. Vzporedno pa se je javljala tudi težnja po večji avtonomiji republik v okviru zamišljene konfederativne ureditve države.

Primorci smo bili dolga desetletja prisiljeni molčati o TIGR-u, saj je bilo to gibanje še ob koncu 50. let krivično proglašeno kot nacionalistična in prozahodna vohunska organizacija in sodelavka proslule Orjune. Le redki so si upali dvigniti glas zoper to krivično sodbo in braniti TIGR kot spontano in pristno narodnoosvobodilno gibanje. Med njimi so bili npr. tigrovec in partizan Alojz Zidar, Tone Rutar, Mirko Brovč, Silvo Fatur, Vera Bergoč, Lida Turk in drugi. V tistem času je predsedoval koprski borčevski organizaciji spomeničar in Vojkov soborec Ciril Pelicon. Iz njegovega pripovedovanja izhaja, da ga je že nekaj desetletij preganjal občutek krivde, ker so borci 1958. leta obrnili hrbet predvojnemu protifašistu in komunistu Antonu Ukmarju v njegovem poskusu, da bi na seji Izvršnega komiteja CK KPS obranil in rehabilitiral TIGR. Takrat je namreč Ukmar padel v nemilost pri slovenskem političnem vrhu. Pelicon je dobro poznal dejavnost TIGR-a, saj je bil njegov brat tigrovec in tudi on sam je kot otrok kdaj pomagal pri tem gibanju. Zato so si somišljeniki na Ukmarjevem pogrebu zadali nalogo, da bodo rehabilitirali TIGR. Izredno velik prelomni pomen je imela knjiga Milice Kacin Wohinz "Prvi antifašizem v Evropi". Preboj je tudi izvršil Alojz Zidar s svojo knjigo "Doživetja tigrovca partizana". V ta čas in pomen sodi tudi okrogla miza "Pogovor o TIGR-u" v Postojni 29.5.1991, ki jo je organizirala Vera Bergoč.

Ob razpadu Jugoslavije in v času velikih sprememb v Evropi je tudi na Primorskem zavrelo od domoljubja. Še zlasti spričo odkritih poskusov desnosedinskih lokalnih in državnih oblasti sosednje Italije, ki niso zamudile nobene priložnosti, da bi na tak ali drugačen način destabilizirale zahodno mejo. Zavedni del Primorske je, tudi zaradi mlačnega reagiranja slovenskih oblasti na ta dogajanja, začel dvigovati svoj opozorilni glas. Še posebej ostro se je odzival na te pritiske naše zahodne sosede tisti del zavedne primorske javnosti, ki je bil organiziran okrog Mnenjskega gibanja za Slovensko Istro znotraj Kulturnega kluba Istra v Kopru, ki je z različnimi aktivnostmi, zlasti pa s svojimi javnimi izjavami in knjižnimi izdajami na državotvorne in narodnoobrambne teme postal pomemben oblikovalec javnega mnenja. Iz tega okolja so se kasneje tudi rekrutirali prvi vlečni konji društva TIGR, kot npr. Karlo Kocjančič, prvi predsednik in dolgoletni tajnik društva, in drugi za njim. S tem krogom je preko Kocjančiča sodeloval tudi takratni predsednik koprške borčevske organizacije Ciril

Pelicon, ugledna osebnost iz vrst primorskih borcev, ki si je kljub uradnim odporom upal spodbuditi in izpeljati načrt o ustanovitvi društva za rehabilitacijo TIGR-a.

Tako je 8.10.1993 aktiviral razširjen sestanek iniciativnega odbora za postavitve spominskega obeležja v spomin na dan ustanovitve organizacije TIGR na Nanosu.

S svojo vztrajnostjo in ob sodelovanju še drugih šestih partizanskih prvoborcev-spomeničarjev mu je uspelo premagati odpore in potem začeti mukotržno pot rehabilitacije TIGR-a. Svojo domoljubno zavest je Pelicon pokazal tudi s tem, da je na svoje stroške naročil in plačal bronasto ploščo, ki je bila postavljena na Nanosu 4. septembra 1994 v spomin na ustanovni sestanek TIGR-a. Postavitev plošče je počastil s svojo prisotnostjo tudi predsednik države Milan Kučan.

Kmalu zatem se je to domoljubno razpoloženje oglasilo in organiziralo tudi na Postojnskem in v Ilirski Bistrici, kjer je TIGR pognal globoke korenine. Na pobudo iniciativnega odbora za postavitve spominske plošče na Nanosu, ob sodelovanju postojnskega župana in ob organizacijski pomoči Kulturnega kluba Istra je tako dne 21.5.1994 prišlo v Postojni do ustanovnega občnega zbora Društva za negovanje rodoljubnih tradicij organizacije TIGR Primorske. Za prvega predsednika je bil imenovan Karlo Kocjančič, tajniške posle je prevzela Vera Bergoč, za člane upravnega odbora pa so bili izvoljeni Silvo Fatur, Tomo Šajn, Mirko Brovč, Lojze Kristančič in Alenka Borjančič.

Društvo se je v kratkem času razmahnilo široko po Primorskem, vključno z zamejstvom ter med primorskimi rojaki, živečimi v Ljubljani in drugod po Sloveniji. Danes šteje preko 850 članov in je ugledna veteranska organizacija. V desetih letih obstoja je pustilo za seboj globoko zorano brazdo, kot npr.: z zakonskim izenačenjem tigrovcev in njihovih svojcev z borci NOB sta bili doseženi politična rehabilitacija TIGR-a in poprava materialnih krivic. Postavljeno je bilo 36 spominskih obeležij tigrovcem in pozabljenim primorskim domoljubom; izdanih je bilo 17 knjig na temo tigrovstva in primorskega upora; ustanovljeno je bilo in redno izhaja glasilo društva Primorski rodoljub; dana je bila pobuda in izpeljana koordinacija dela za postavitve spomenika braniteljem slovenske zemlje na Velikem Cerju, katerega izgradnja gre počasi h koncu; društvo sodeluje z drugimi veteranskimi in domoljubnimi organizacijami na državnih in drugih proslavah, povezanih s primorskim odporništvom in osvobodilnim bojem idr. Društvo je za svoje delo prejelo priznanje tudi od Ministrstva za kulturo, ki mu je podelilo status društva v posebnem javnem interesu. Društvo ima svoj sedež na Tinjanu 99, 6281 Škofije. Ob 50. obletnici priključitve Primorske k matični domovini dne 12.9.1997 je predsednik republike Milan Kučan odlikoval organizacijo TIGR z zlatim častnim znakom svobode Republike Slovenije. Društvo je nazorsko in politično pluralno ter združuje člane na domoljubni osnovi.

Lucijan Pelicon

19 SPOMINSKIH OBELEŽIJ PRIMORSKIM RODOLJUBOM, ODKRITIH PRED USTANOVITVIJO DRUŠTVA TIGR

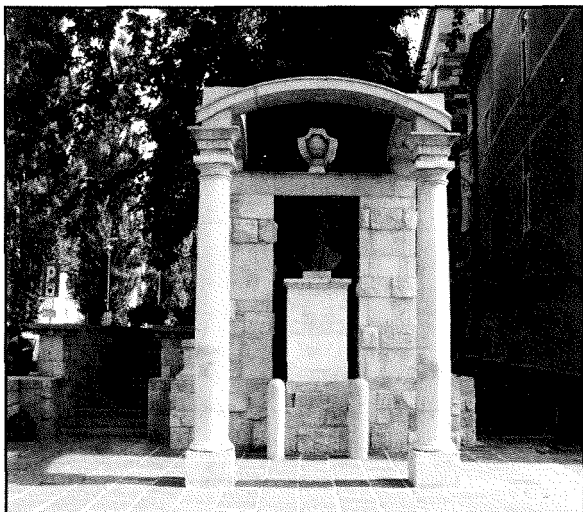

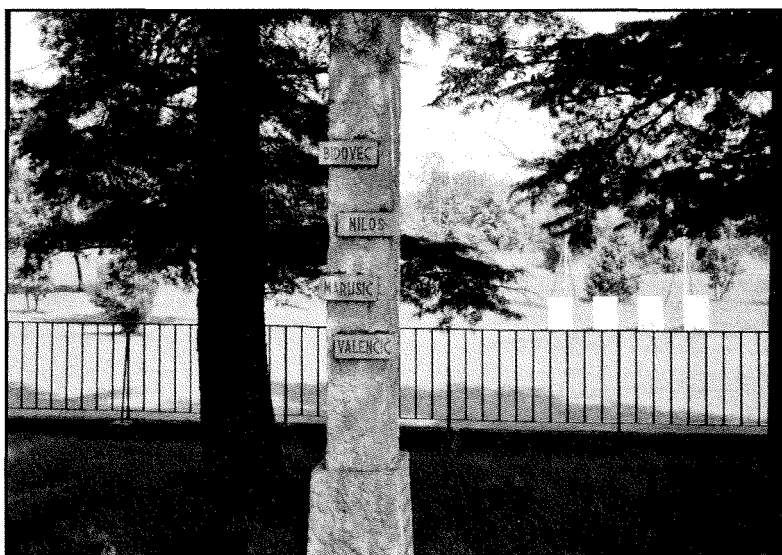
V Kranju v Prešernovem gaju je spomenik bazoviškim žrtvam, štirim članom protifašistične tajne organizacije Borba, ubitim v Bazovici leta 1930, in Vladimirju Gortanu, ubitemu leta 1929 v Pulju

Spomenik so ob obletnici bazoviških žrtev 6. septembra 1931 postavili člani Primorskega prosvetnega in podpornega društva Sloga, bil je to prvi na Slovenskem, postavljen bazoviškim žrtvam. Načrt zanj je izdelal Drago Žerjal. To je prvi spomenik žrtvam fašističnega nasilja v Evropi.

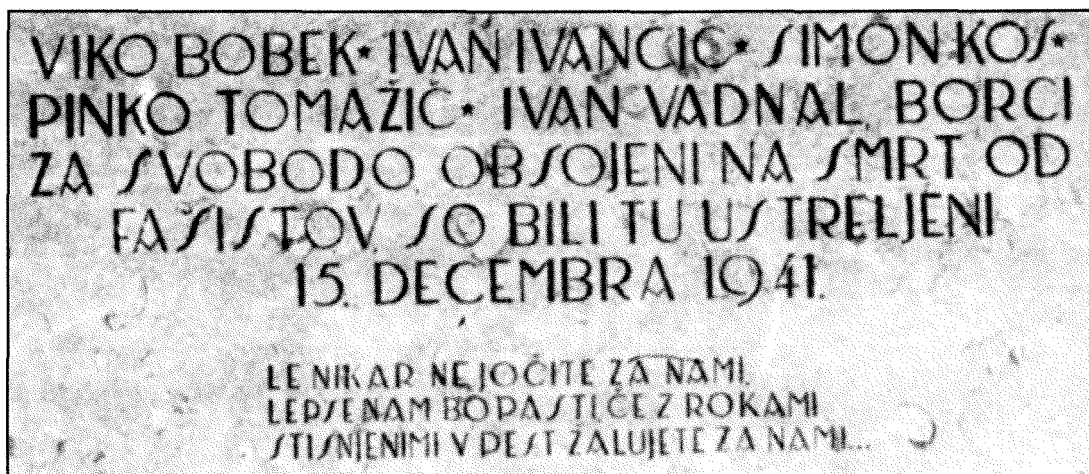
Spomenik Simonu Gregorčiču s posebnim stihom in značilnim pozivom za pomoč Primorski! "Brodarjem pomoči nesimo, naš čolnič pogube otmimo."

V Ljubljani ga je septembra 1937 postavilo Primorsko društvo Soča.

Spomenik bazoviškim žrtvam v Bazovici, odkrit 9. septembra 1945 na Bazoviški gmajni. Neposredno po koncu vojne ga je postavil Odbor za proslavo bazoviških žrtev.

Spominsko obeležje žrtvam II. tržaškega procesa: Viktorju Bobku, Ivanu Ivančiču, Simonu Kosu, Pinku Tomažiču in Ivanu Vadnalu, postavljeno na strelišču na Opčinah pri Trstu 15. decembra 1945. Kljub naporom zamejcev, obeležje še vedno stoji v neurejenem in neprimernem okolju.

Spominska plošča Ivanu Vadnalu, žrtvi 2. tržaškega procesa, na Kulturnem domu v Prestranku, odkrita leta 1946. Ni znano, kdo ga je postavil.

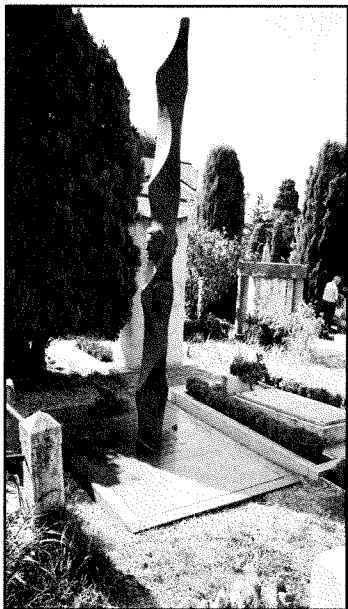
Spominska plošča Antonu Majniku v Ribnici, odkrita v začetku 50. let. Ni znano, kdo jo je postavil.

NEMARA KJE DRAG ZAKOPAN SPOMIN
 BILO BI TREBA DVIGNITI IZ BREZNA,
 PRENESTI GA V BODOČNOST IZ DAVNIN,
 FERDU KRAVANJI - PETRU SKALARJU,
 BORCU ZA SOCIALNE IN NACIONALNE PRAVICE
 V ČEZSOČI. 12. X. 1969.

Spominska plošča Ferdu Kravanji – Petru Skalarju v Čezsoči, odkrita 12. oktobra 1969. Zaradi potresne poškodbe domačije Kravanjevih, je plošča zdaj spravljena v hiši Marjana Bevka.

Alojz Valenčič na skupinskem spomeniku v Knežaku, odkritem leta 1969. Na spomeniku sta še glavi Miroslava Vilharja in Toneta Tomšiča.

Spomenik na grobu bazoviških žrtev na pokopališču pri Sv. Ani v Trstu, obnovljen 6. septembra 1970.

Spomenik Dragu Bajcu pred istoimensko Osnovno šolo Vipava, odkrit leta 1978. Postavila ga je Osnovna šola Draga Bajca Vipava.

Spominsko obeležje Simonu Kosu v Rutu nad Baško grapo.

Spominska plošča Ivanu Ivančiču v Čezsoči, odkrita leta 1974. Postavila ga je (verjetno) vaška skupnost.

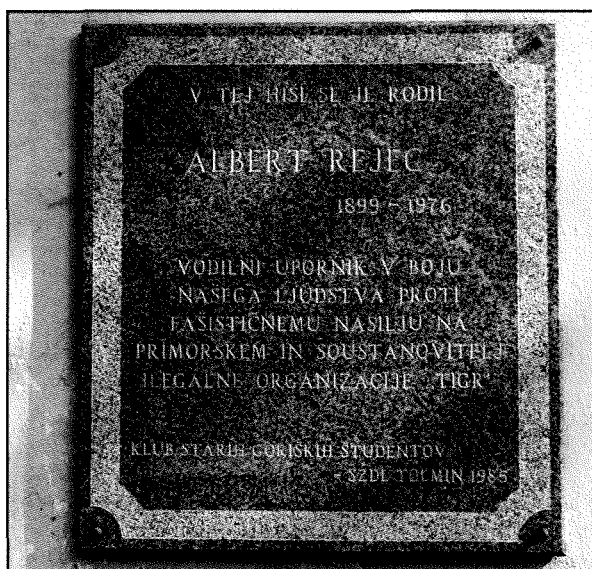
Spominska plošča Danilu Zelenu v Senožečah, ki jo je postavila Krajevna skupnost Senožeče 2. junija 1991. Domačini iz Senožeč so doživljali določene kritike zaradi postavitve tega obeležja.

Spominska plošča tigrovcem pri naravnem zaklonišču – votlini Zalom pod Sv. Trojico odkrito 17. aprila 1979. Postavila jo je lovska družina Prestranek.

Spominska (nekdanja) plošča bratoma Bajc na njuni rojstni hiši v Vipavi, 24. oktobra 1978. Postavile so jo družbeno-politične organizacije Vipava. Plošča je bila obnovljena 29. oktobra 2004.

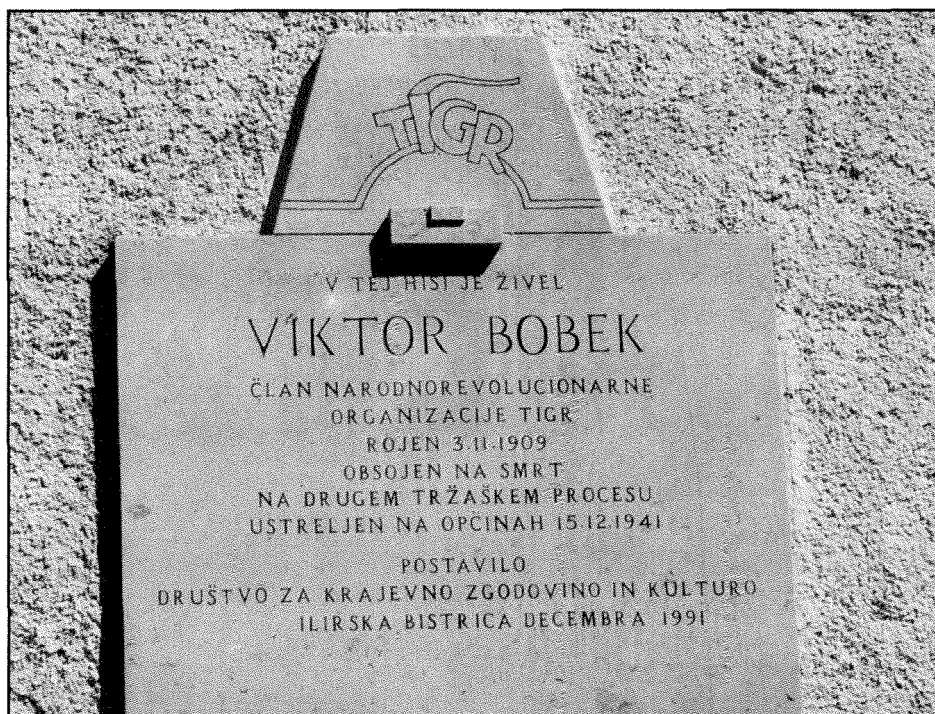
Spominska plošča udeležencu ustanovnega sestanka organizacije TIGR Albertu Rejcu v Tolminu. Postavila sta jo Klub starih goriških študentov in SZDL leta 1985. Tedaj je bilo prvič na spominskem obeležju zapisano ime TIGR.

Spominska plošča Zorku Jelinčiču v Podmelcu, odkrita decembra 1986.

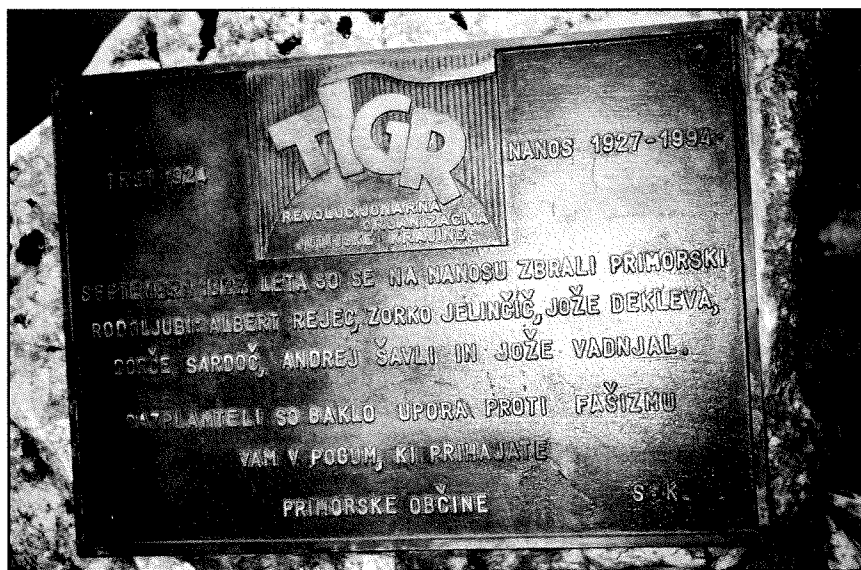

Leseno obeležje v spomin prvemu spopadu z italijanskim okupatorjem in padlemu Danilu Zelenu na Mali gori. Postavila ga je Lovska družina Ribnica.

Spominska plošča Viktorju Bobku v Ilirski Bistrici. Postavilo jo je Društvo za krajevno zgodovino in kulturo Ilirska Bistrica decembra 1991.

PO USTANOVITVI DRUŠTVA TIGR LETA 1994 JE BILO DO POLETJA 2007 ODKRITIH 36 OBELEŽIJ

Plošča v spomin na ustanovitev organizacije TIGR Primorske na Nanosu, odkrita 4. septembra 1994. To je prvo spominsko obeležje novoustanovljenega Društva TIGR Primorske.

Plošča v spomin na prvi spopad Slovencev z okupatorjem 13. maja 1941, ko je padel Danilo Zelen. Postavilo jo je Društvo TIGR 26. maja 1996.

Spominska plošča, udeležencu ustanovnega sestanka organizacije TIGR in spodbujevalcu poučevanja slovenskega jezika po domovih v času fašizma Andreju Šavliju na njegovem domu v Ušniku pri Tolminu.

Spominska plošča na pokopališču v Postojni na grobu Jožeta Kukca, tigrovca, ubitega v spopadu z obmejnimi italijanskimi stražarji pri prehodu meje.

Spominska plošča pripadniku vojaškega krila TIGR-a Justu Godničju na njegovem grobu na pokopališču v Svetem pri Komnu.

Spomenik vodji vojaškega krila TIGR-a Danilu Zelenu v Senožečah.

Spomenik domoljubu, organizatorju enot primorskih prekomorcev Ivanu Rudolfju v Podnanosu.

Spominska plošča udeležencu ustanovnega sestanka organizacije TIGR na Nanosu Jožetu Vadnjalu v Zagorju pri Pivki.

Spominska plošča tigrovcu, pripadniku vojaškega krila TIGR-a in poznavalcu obmejnih predelov, vodniku ter inštruktorju tigrovskih diverzantov Tonetu Černaču v Matenji vasi.

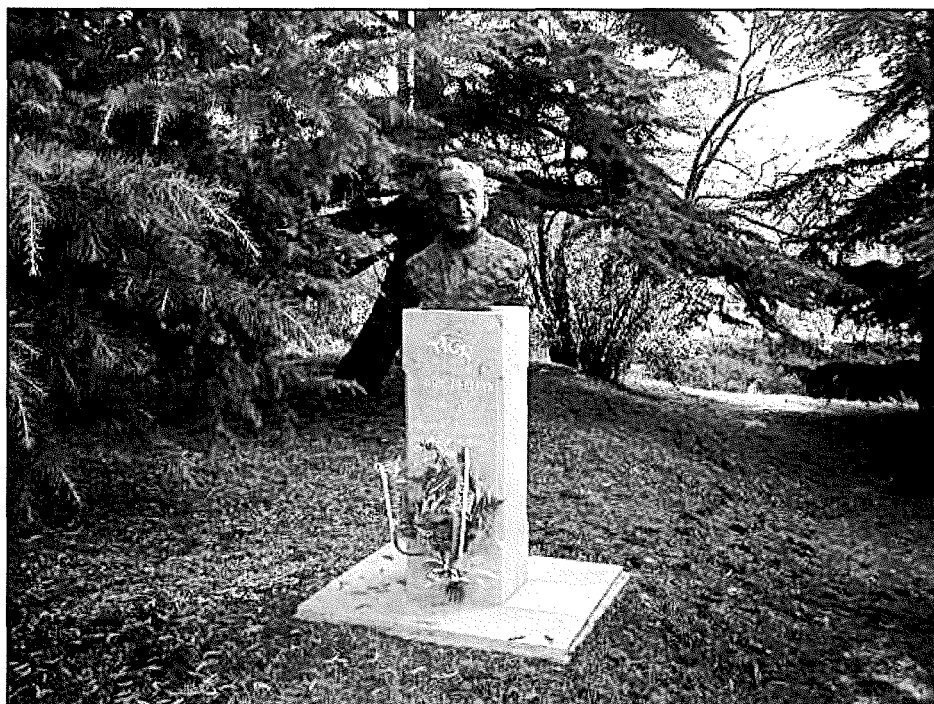
Spominsko obeležje tigrovcem v Renčah.

*Spomenik neutrudnemu
pričevalcu vrednot TIGR-a
Antonu Rutarju v Novi Gorici.*

Spomenik tigrovcu, teoretiku gibanja in publicistu Lavu Čermelju v Ljubljani.

Spomenik udeležencu ustanovnega sestanka organizacije TIGR na Nanosu Jožetu Deklevi na Kozini.

Spominska plošča tigrovcu in domoljubu, Slavku Tuti v Tolminu.

Spominsko znamenje v kraju sestankov v gozdu Salcer pri Padričah pri Trstu (stalni cilj vandalskih dejanj).

Spomenik udeležencu ustanovnega sestanka organizacije TIGR Zorko Jelinčiču v Novi Gorici.

Spominska plošča tigrovski skupini v Ocizli pri Klancu.

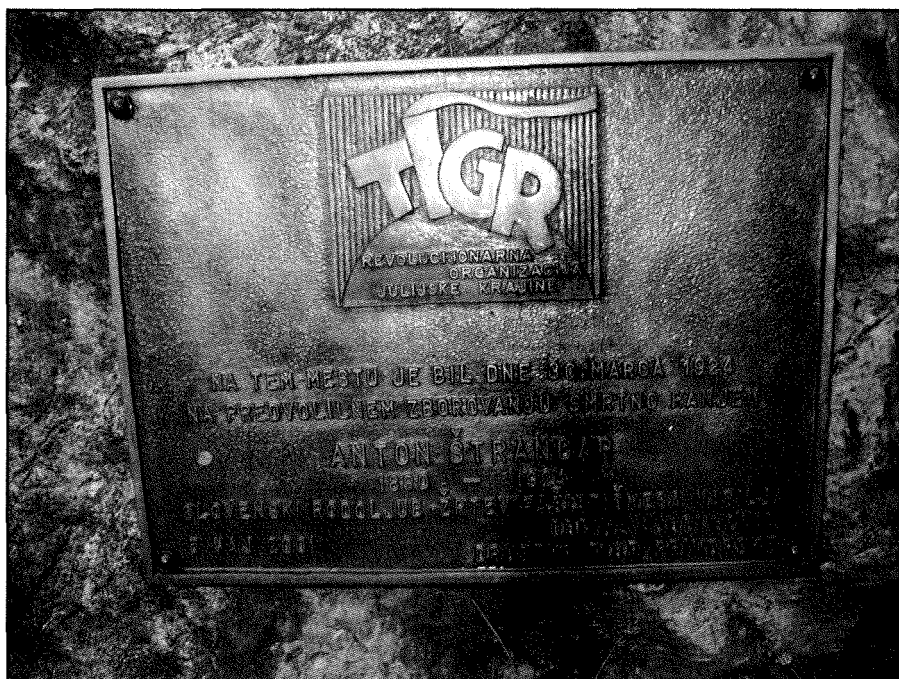
Spominsko obeležje tigrovcem Posočja v Bovcu.

Spomenik tigrovcem v Braniku.

Spominska plošča članu vodstva organizacije TIGR dr. Avgustu Sfiligoju v Dobrovem.

Spominsko obeležje zgodnji žrtvi fašističnega nasilja Antonu Štrancarju v Ajdovščini.

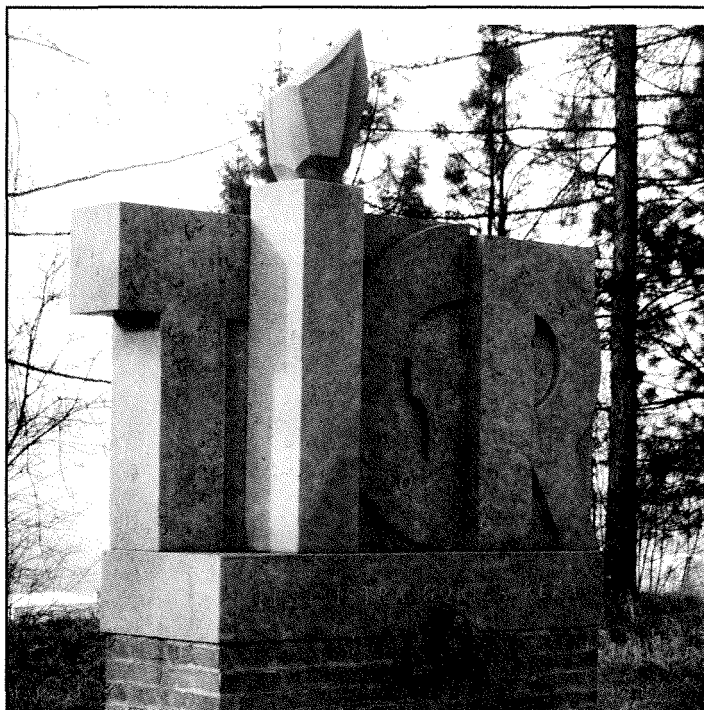
Spominska plošča dr. Dorčetu Sardocu, udeležencu ustanovnega sestanka organizacije TIGR na Nanosu.

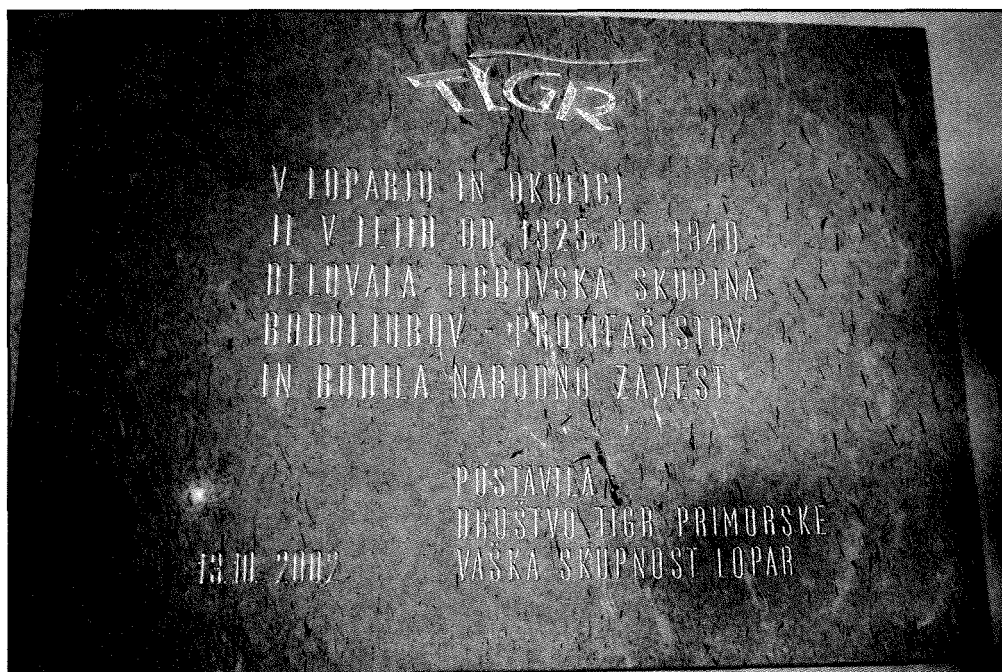
*Spomenik uglednemu duhovniku
in izrednemu domoljubu Vergilu
Ščeku v Lokvah.*

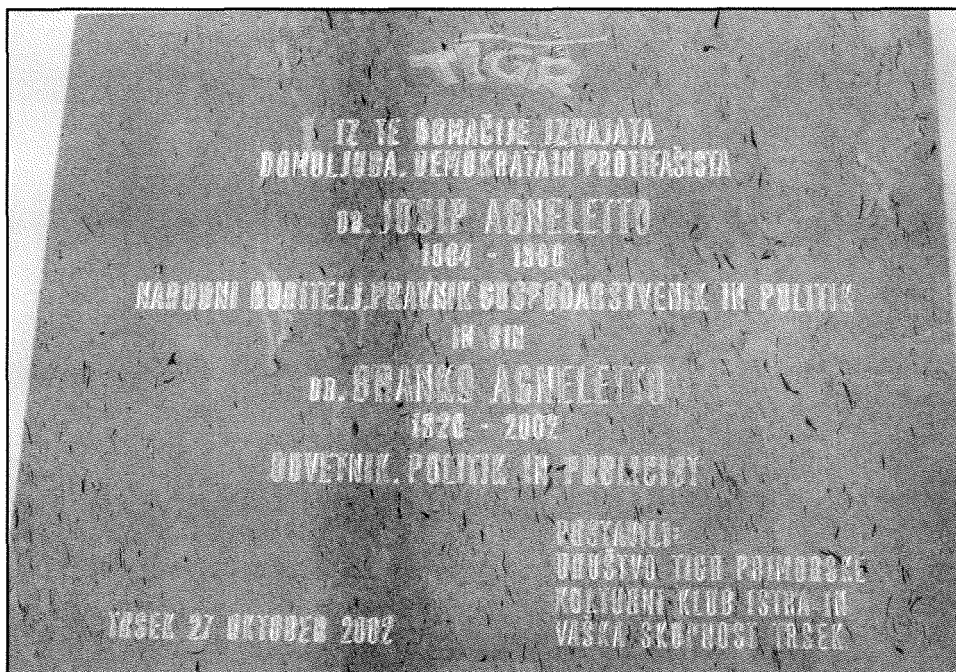
*Spominska plošča tigrovčema, demokra-
toma in domoljuboma bratoma Uršič v
Kobaridu.*

Spomenik organizaciji TIGR na Hribu svobode v Ilirski Bistrici.

Spominska plošča tigrovski skupini v Loparju pri Kopru.

Spominska plošča Josipu in Branku Agnelettu, pokončnima domoljuboma v Istri in Trstu.

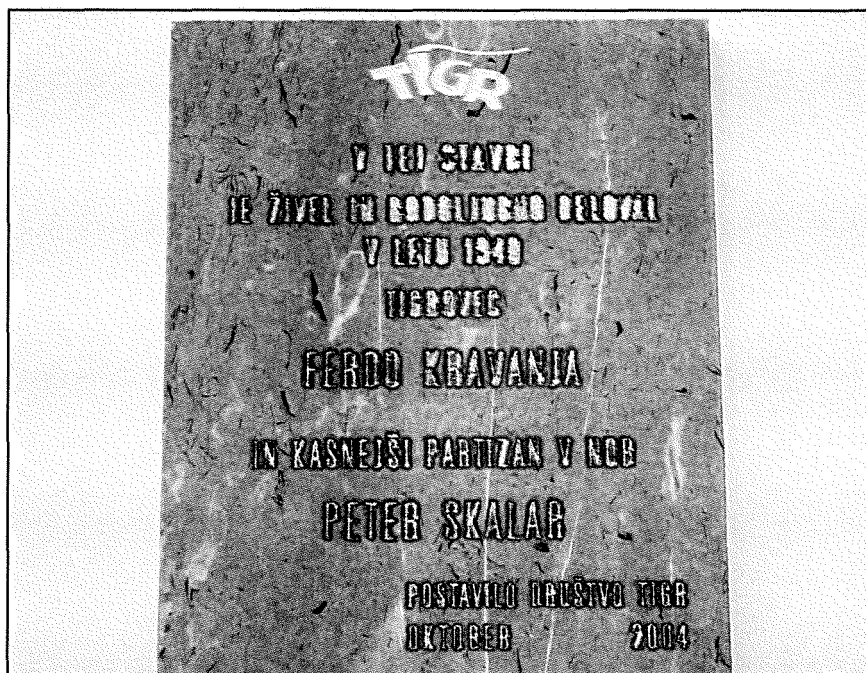
Spominska plošča domoljubom in organizatorjem narodnoobrambena gibanja na Primorskem bratom Čok v Lonjerju pri Trstu.

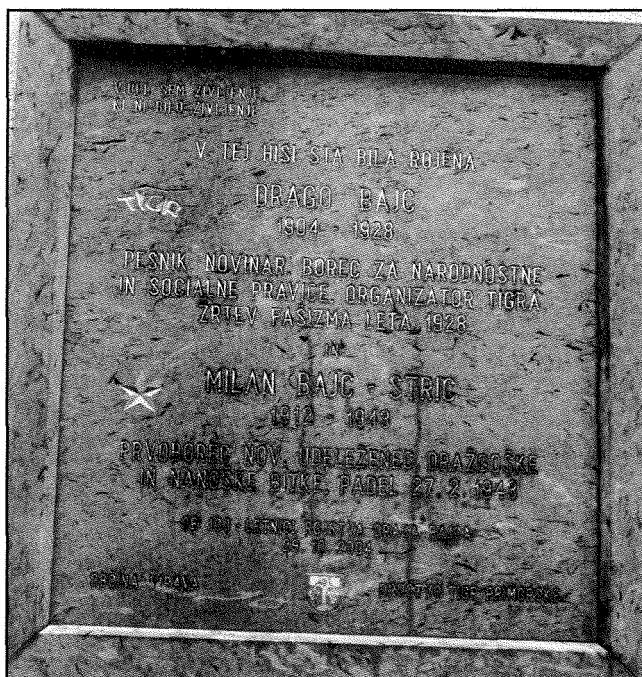
Spomenik Ferdu Kravanji – Petru Skalarju v Čezsoči, njegovem rojstnem kraju in vrelcu tigrovskega gibanja.

Spominska plošča Jakobu Sajevcu in tovarišem v Hruševju, domoljubnem oporišču tigrovcev.

Spominska plošča Ferdu Kravanci – Petru Skalarju na Jesenicah, v hiši in kraju njegovega tigrovskega oporišča.

Spominska plošča bratoma Bajc na njunem domoljubnem domu v Vipavi.

Spominska plošča domoljubu in zaščitniku tigrovcev dr. Alojziju Dolharju v Trbižu.

Spominska plošča Danilu Zelenu v Ljubljani na stavbi, kjer je živel in deloval pred vojno.

Spominska plošča tigrovski trojki Ivanu Vadnalu, Jakobu Semcu in Francu Slugi v Žejah, vasi vrelcu tigrovskega gibanja.

Spominska plošča tigrovcu pripadniku vojaškega krila organizacije TIGR Justu Godniču v Kranju na stavbi kjer je živel ves povojni čas.

DOSEDANJE KNJIŽNE PUBLIKACIJE S TIGROVSKO TEMATIKO

1. Ljubljana, november 1977, Tone Ferenc

Akcije organizacije TIGR v Avstriji in Italiji spomladi 1940.

Založba Borec v Ljubljani

2. Ljubljana 1983., Dorče Sardoč

TIGROVA SLED

Založba tržaškega tiska Trst in Lipa Koper

3. Gorica 1984, Avgust Sfligoj

BOJ SLOVENCEV POD FAŠIZMOM ZA NARODNOSTNE PRAVICE

Gorica

4. Trst 1986 Vekoslav Španger

BAZOVIŠKI SPOMENIK

Trst

5. Koper 1987, Alojz Zidar

DOŽIVETJA TIGROVCA PARTIZANA

Založba LIPA Koper

6. Ljubljana 1990, Milica Kacin Wohinc

PRVI ANTIFAŠIZEM V EVROPI

Založba Lipa Koper

7. Trst 1990, Drago Žerjal

SPOMINI IN RAZLAGE

Založba tržaškega tiska Trst

8. Gorica 1991 Kragelj Jožko

SIMON IZ RUTA

Založba Goriška Mohorjeva družba Gorica

9. Gorica 1994. Zorko Jelinčič

POD SVIČENIM NEBOM.

Goriška Mohorjeva družba

10. Ljubljana 1995, Albert Rejec, Tone Černač in Jože Vadnjal

PRIČEVANJA O TIGR-u

Slovenska matica Ljubljana

11. Koper, Nova Gorica 1995, Alojz Zidar

TIGR V BOJU ZA DOMOVINO

Založba Branko Nova Gorica

12. Koper, Maj 1996 Borut Rutar .

TIGROVCI v prvem spopadu s fašističnim okupatorjem Slovenije na Mali gori pri Ribnici 13.maja 1941.

Odbor pri Združenju borcev in udeležencev NOB občine Koper ter TIGR Primorske (1500 izvodov)

13. Tolmin November 1996., Borut Rutar

Andrej Šavli – član vodstva organizacije TIGR, pedagoški in kulturni delavec.
ZB NOB Tolmin

14. Ljubljana 1996 Borut Rutar

TIGR proti duhovnemu genocidu fašizma nad Primorci
Tangram Ljubljana in Društvo za preučevanje zgodovine Ljubljana.

15. Ljubljana 1997, Mira Cenčič

TIGR, Slovenci pod Italijo, TIGR na okopih v boju za narodni obstoj
Kras in Vipavska dolina
Mladinska knjiga Ljubljana

16. Postojna, oktober 1997., Tatjana Rejec.

JUST GODNIČ tigrovski borec za osvoboditev Primorske
Društvo TIGR Primorske (300 izvodov)

17. Postojna junij 1998 Skupina avtorjev uredil Marjan Suša

DANILO ZELEN, narodni junak.
Društvo TIGR Primorske (500 izvodov)

18. Koper oktober 1998.dr. Miroslava Cenčič in Jurij Rosa.

IVAN RUDOLF, narodni buditelj, Maistrov borec, tigrovec.
Društvo TIGR Primorske

19. Gorica 1998 uredil Zbornik, uredil Dr. Branko Marušič

DOMOVINA KJE SI ? Zbornik ob stoletnici rojstva ALBERTA REJCA.
Goriška Mohorjeva družba .

20. Postojna, 1999., Vera Brgoč in Alenka Čuk

ANTON ČERNAČ, legendarni primorski junak
Društvo TIGR Primorske (500 izvodov)

21. Koper, 1999. Alojz Zidar

SLOVENSKI NAROD POMNI IN OBTOŽUJE.
Založba Lipa

22. Koper 1999, Zbornik

JOSIP AGNELETTO slovenski kulturnik in politik v Trstu
Zgodovinsko društvo za južno Primorsko in Znanstveno raziskovalno središče RS Koper.

23. Gorica 1999. Slavko Tuta

CENA ZA SVOBODO.
Goriška Mohorjeva družba

24. Koper, oktober 1999. Borut Rutar

Dr. JOŽE DEKLEVA 1899 – 1969 tigrovec, bojevnik za narodne pravice Slovencev.
Društvo TIGR Primorske 500 izvodov

25. Renče, september 1999, Nataša Nemeč

TIGR RENČE in okolica
Društvo TIGR Primorske in Goriški muzej. (1500 izvodov)

- 26. Tolmin, 20.maj 2000. Zbornik referatov s simpozija**
ZORKO JELINČIČ , nad prezrtjem in mitom.
Planinsko društvo Tolmin, Planinska zveza Slovenije
- 27. Branik, september 2000 Dr. Cvetko Vidmar**
TIGR v Rihemberku – Braniku
Društvo TIGR Primorske (1500 izvodov)
- 28. Koper, november 2000 Gorazd Bajc**
ZAPLETENA RAZMERJA. Ivan Marija Čok v mreži primorske usode.
Društvo TIGR Primorske , (1000 izvodov)
- 29. Opčine, 2001 Milica Kacin Wohinz, Vid Vremec, Lida Turk**
POSEBNO SODIŠČE , drugi tržaški proces
Knjižnica »Pinko Tomažič in tovariši« Slovenskega kulturnega društva »Tabor« Opčine
- 30. Koper, oktober 2001, Zbornik strokovnega posveta o Virgilu Ščeku**
Ciril Zlobec, Egon Pelikan, Branko Marušič, Marko Tavčar, Bojan Godeša, Nevenka Troha, Gorazd Bajc, Marko Vuk, Mirjana Kontestabile Rovis, Darko Dukovski.
ŽIVLJENJE IN DELO PRIMORSKEGA KRŠČANSKEGA SOCIALCA
VIRGILA ŠČEKA
Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno-raziskovalno središče RS Koper
- 31. Kobarid, oktober 2001. Borut Rutar in Ivo Jevnikar**
RUDOLF URŠIČ in ANDREJ SLAVKO URŠIČ, Jeronova rodbina narodnjakov v Kobaridu.
Društvo TIGR Primorske (600 izvodov)
- 32. Koper, maj 2002 Mag. Gorazd Bajc**
IZ NEVIDNEGA NA PLAN Slovenski primorski liberalni narodnjaki
V emigraciji med drugo svetovno vojno in ozadje britanskih misij v Sloveniji.
Zgodovinsko društvo za Južno Primorsko
Znanstveno raziskovalno središče RS Koper.
- 33. Koper, oktober 2002. Cenčič Mira**
Moč domoljubja. Biografija o tigrovcu Antonu Rutarju.
Društvo TIGR Primorske (600 izvodov)
- 34. Koper, maj 2003. Ivan Jug**
MOJA ZAPORNIŠKA LETA.
Društvo TIGR in Založba Branko iz Nove Gorice
- 35. Tolmin 2003. Sonja Šavli Tramšek, Nada Šavli Beltram, Franc Šavli.**
FRANC ŠAVLI – MEDVED, domoljub in revolucionar Tolminske
ob 100-letnici njegovega rojstva in 60-letnici njegove smrti.
Izdajo omogočila družina Šavli, Založba Studio RO-založba Humar d.o.o.
- 36. Koper, / Nova Gorica 2003 , Ciril Pelicon**
PO VOJKOVIH POTEH. Spomini kurirja Rada. Spomini spominov soborcev.
Društvo TIGR Primorske, Skupnost borcev 1. primorskega bataljona Simona Gregorčiča.
- 37. Koper, november 2003 Zbornik mednarodnega znanstvenega sestanka.**
PRAVNI POLOŽAJ SLOVENCEV V ITALIJI 1866 – 2002.
Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno-raziskovalno središče UP Koper

38. Celovec, junij 2004 Borut Rutar

IZ PRIMORSKE EPOPEJE. Mirko Brovč in narodna vstaja organizacije TIGR v letih 1938 – 1941.
Mohorjeva založba Celovec, Društvo TIGR

39. Ljubljana julij 2004. Franc Rado Jelerčič

POGLEJ IN SI ZAPOMNI
Založba Forma 7 Ljubljana.

40. Opčine, Sara Perini

POSEBNI BATALJONI - BATAGLIONI SPECIALI
Slovensko kulturno društvo Tabor- knjižnica Pinko Tomažič Opčine

**41. Trst 2004, Ponatis in prevod originala iz leta 1933, »Il fascismo e il martirio delle minoranze«
FAŠIZEM IN ZATIRANJE MANJŠIN**

Odbor za proslavo bazoviških žrtev. - Založništvo tržaškega tiska in Založba Mladika Trst

**42. Vipava oktober 2004, Zbornik posebna številka glasila Mladi Vipavec, OŠ Draga Bajca Vipava
PRIČEVANJE NEKEGA ČASA, Drago Bajc- ob stoletnici rojstva**

Osnovna šola Draga Bajca Vipava

43. Vipava oktober 2004, Drago Bajc

DREVO SEM
Založba Branko in Društvo TIGR Primorske

44. Škofije december 2005. France Bevk – Mira Cencič

ČRNI BRATJE - povest in resnična zgodba.
Založba Društvo TIGR Primorske

45. Ljubljana 2006; Tatjana Rejec

PARTIJA IN TIGROVCI
Založba Slovenska matica

46. Trst 2006 Majda Sfiligoj

Kjer sem svoboden, tam sem doma. ŽIVLJENJE IN DELO AVGUSTA SFILIGOJA
Založba Krožek Vergila Ščeka in Mladika Trst

47. Postojna april 2007; Vera Brgoč - ŽEJSKA TIGROSKA TROJKA IN NJEN ČAS

Založba Društvo TIGR Primorske

48. Koper september 2007 Silvo Fatur

Zgodba o TIGR-u
Založba Društvo TIGR Primorske

Iz podanega popisa je razvidno, da je Društvo TIGR Primorske bilo založnik ali je sodelovalo pri založbi 18 knjižnih del.

Društvo TIGR Primorske

O AVTORJU

Silvo Fatur, rojen 1935. v Zagorju na Pivki, je še v začetku 2. svetovne vojne obiskoval prvi razred italijanske šole v domači vasi. Celo naslednje šolsko leto razpuščene šolarje je po kapitulaciji Italije v šoli spet zbral domači župnik Rafael Morel, velik rodoljub. Po vojni je opravil še 3 i 4. razred, jeseni 1947 pa se je vpisal na postojnsko gimnazijo. Tista leta ga je poleg šole močno zaznamovala stiska domače hiše, brezdušna obvezna oddaja kmetijskih pridelkov in še huda bolezen staršev. Šestnajstleten je ostal brez obeh, z njim pa še mlajša sestra in petletni bratec; ker je bil starejši brat pri vojakih, je moral za dve leti opustiti šolanje in se spoprijeti s kmetovanjem na domačih njivah in senožetih; trgovina in gostilna, ki je bila svoj čas v hiši, mu je ostala le bled spomin iz zgodnjega otroštva. Ko je brat odslužil vojsko, se je Fatur vrnil na Gimnazijo v Postojni. Ob delu za šolo se je v naslednjih letih predajal kulturni, največ gledališki dejavnosti na šoli in v mestu. Kot osmošolec je z nekaj prijatelji zasnoval dijaški list Glas krasa in ga tudi urejal; tisto šolsko leto je izšlo 6 na ciklostil namnoženih števil, kamor je prispeval nekaj poskusov literarne in gledališke kritike (npr. zapis o Pahorjevem romanu Vila ob jezeru) in potopis-nadaljevanko o počitniškem potovanju po tedanji Jugoslaviji. Dopisoval je tudi v Slovenski Jadran. – 1956. je maturiral in se vpisal na ljubljansko slavistiko, kjer je študiral slovenščino in ruščino s književnostima.

V prvih dveh študentskih letih je največ časa namenjal prizadevanjem tedanjega Kluba postojnskih študentov za izdajo pivškega zbornika s članki o tamkajšnjih krajih in ljudeh. Delo je bilo zastavljeno kar se je dalo konkretno. A se je zataknilo. Predvsem zaradi daljšega sestavka Alberta Rejca, ki so ga bili študentje povabili, da bi orisal življenje v Pivški kotlini med svetovnjima vojnama. Kasneje se je razkrilo, da predvsem zato, ker enoumni boljševizem ni dopustil v širši javnosti resnice o TIGR-u, ker bi – kot dokazuje gradivo s seje republiškega Centralnega komiteja iz junija 1958 – to ogrozilo partijsko prvenstvo v predvojnem protifašističnem gibanju in s tem njihove privilegirane družbene položaje. Lokalne kopsrke in njim podrejene postojnske partijske oblasti so potem od študentov zahtevale, da je treba Rejčev sestavek pred objavo temeljito predelati; zahtevati so, da se vse gradivo za zbornik pred objavo dostavi na vpogled. – A ni bilo nikogar, ki bi hotel tako predelavo sprejeti nase in Klub je to nalogo naložil Faturju. Nikogar tudi ni bilo mogoče dobiti za obdelavo NOB na Pivškem, pa je bilo to naloženo Maksu Smrdelju, študentu primerjalne književnosti iz Pivke. Oba sta se zagnano lotila preučevanja kje že zapisanega, predvsem pa terenskega dela z živimi pričami in si s tem naprtila tudi budno spremljavo operativcev s kopsrke Udbe. Kmalu je postalo očitno, da so študentje precenjevali svoje moči in zmožnosti. In zadeva »zbornik« je obtičala.

V naslednjih treh študentskih letih je namenjal veliko časa prosvetnemu delu z mladimi v domači vasi, predvsem režiranju; uspeli so pripraviti tudi po dve celovečerni igri v sezoni in uprizorili celo Linhartovo veseloigro Matiček se ženi, Budakovo dramo Metež in Molierovo komedijo George Dandin ali Kaznovani soprog. Ob tem se je Fatur preizkušal še z gledališko kritiko, ki jo je objavjal v študentski Tribuni. – Študij je 1961 zaključil z diplomsko nalogo, ki so ji prisodili študentsko Prešernovo nagrado.

Poklicno pot je začel na Osnovni šoli v Pivki, kjer je ostal dve šolski leti kot učitelj slovenščine, vmes je v Makedoniji odslužil enoletni vojaški rok. V jeseni 1963 je postal profesor slovenščine na postojnski gimnaziji. Slejkoprej pa ga je vznemirjal molk o TIGR-u, saj je med ljudmi zaznaval

toliko ponosnih spominjanj na pogumno upiranje fašizmu, da je vztrajno vrtal za resnico o njem. Leta 1972 je v koprski reviji Obala že z naslovom polemičnega sestavka s pisanjem Srečka Vilharja zastavil javno vprašanje Zakaj molk o TIGR-u in tigrovcih. – V Postojni se je sicer hitro vključil v kulturne dejavnosti, postal predsednik občinske Zveze svobod in prosvetnih društev, v Kavčičevih letih je bil izvoljen za poslanca Prosvetno-kulturnega zbora Republiške skupščine, v 80. letih pa je bil predsednik Temeljne kulturne skupnosti Postojna in član Izvršnega odbora Kulturne skupnosti Slovenije. – Takrat je obudil tudi idejo iz študentskih let o pivškem zborniku, ki je v njegovem uredništvu leta 1975 tudi izšel z naslovom Ljudje in kraji ob Pivki. Vanj je vključil avtorsko temeljito predelan svojčas najbolj »problematični« spis Pivka med obema vojnama, ki ga je opazno dogradil z novimi spoznanji, podatki in živimi pričevanji. Objavil je tudi sicer še ne povsem dodelani razpravici iz zapuščine že 1969. tragično umrlega prijatelja Maksa Smrdela, »prispevke za kulturno, politično in gospodarsko zgodovino in »gradivo« za zgodovino NOB na Pivškem.

Od leta 1965 do 1977 je ravnateljaval postojnski gimnaziji, ki je tisti čas, tudi z razvejanimi obšolskimi dejavnostmi utrdila sloves kakovostne šole, za kar je leta 1977 prejela najvišje občinsko priznanje »23. april«. – 1978. se je z družino preselil k morju in poslej do upokojitve služboval kot pedagoški svetovalec za slovenščino na koprski enoti Zavoda Republike Slovenije za šolstvo, bil nekaj let predstojnik enote, skoraj devet let pa svetovalec Republike Slovenije za slovenske šole na Tržaškem.

V 90-ih letih se je vse bolj posvečal ožjestrokovnemu delu, predvsem problematiki pouka književnosti in svoja spoznanja objavil v nizu člankov, najprej v Jeziku in slovstvu, potem v reviji Slovenščina v šoli, ki jo je soustanovil in urejal. Na Zavodu se je največ ukvarjal z učnim načrtovanjem, predvsem pa s prenovo pouka slovenskega jezika in književnosti. Objavljal je v štirinajst dnevniku Prosvetni delavec, v raznih strokovnih zbornikih pa tudi v Primorskih srečanjih, Naših razgledih in Književnih listih Dela. Njegova bibliografija šteje več ko 350 enot. V Kopru je z nekaj sodelavci uredil zajeten zbornik Pričevanja, ki ohranja spomine prve povojne generacije učiteljev v Slovenski Istri. – Napisal je tudi tri učbenike književnosti in nekaj drugih knjig (Slovenska leposlovno književnost, Brvi, ne mostovi, Zapisi o materinščini in njenih mojstrih, nazadnje leposlovno lepljenko Oče in sin in Zagorski zvonovi, biografijo zagorskega otroštva Dragotina Ketteja in njegovega očeta, učitelja Filipa). Pripravil je še nekaj izborov pesmi ali proze drugih avtorjev (Miroslav Vilhar, Lea Fatur, Prešeren, Kette) in jim napisal obsežnejše literarnozgodovinske spremne besede. – Vsa leta pa si je ob vsem tem vztrajno prizadeval za tvornejše čezmejno sodelovanje Slovencev na obeh straneh zahodne meje; bil je med pobudniki in začetniki DOSP (dijaškega obmejnega srečavanja Primorske), vsakoletne kulturne in športne manifestacije, ki zbere po več sto udeležencev, in se že leta seli po srednješolski središčih Primorske; po zaključku dela na Tržaškem in Goriškem pa je bil pobudnik podobno zamišljenih Primorskih slovenističnih dnevov, strokovnega in spoznavnega druženja slavistov z obeh strani meje, ki že skoraj dve desetletji namenjajo strokovno pozornost slovenskemu jeziku ob meji in primorski književnosti.

Za življenjsko delo v vzgoji in izobraževanju je 1994. prejel najvišje priznanje, nagrado Republike Slovenije, leta 2000 pa je postal častni član Slavističnega društva Slovenije. – Pričujoče delce je njegova deveta knjiga.

Julija 2007 – RO

